

Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956

Peeter Kaasik

Viimasel paarikümnel aastal on Punaarmees teeninud Eesti päritolu sõdurid pälvinud teenimatult vähe tähelepanu; kui Eesti ajaloolased neid meenutavad, siis seoses ohvitseride küüditamisega 1941. aastal, rahvusvahelise õiguse vastase mobiliseerimisega 1941. aasta juulis ja augustis, 1941–1942. a talvel tööpataljonides hukkunudega või massiliste ülejooksmistega Saksa poolele 1941. a suvel Porhovi ja 1942/1943. a talvel Velikije Luki all. Teisest küljest rõhutab nõukogudeaegseid väärtusi esile tõstev Venemaa retoorika eeskätt „Eesti NSV vabastamist fašistlike röövvalutajate käest”, jättes täielikult tähelepanuta, et üldises plaanis ei oodatud Punaarmeed vaatamata sellelegi, et oma osa sakslaste minemaajamisel 1944. aastal oli ka Punaarmee 8. eesti laskurkorpusel. Käesoleva artikli eesmärk on selgitada rahvusvahelise õiguse vastaselt okupeeritud riigi kodanike Punaarmeesse võtmise ja nendest väeosade ja -koondiste formeerimise küsimusi eesti rahvusväeosade näitel. Seetõttu ei keskenduta otsesele lahingutegevusele.

22. laskurkorpus

Küsimus, mida teha Eesti, Läti ja Leedu relvajõududega, kerkis Moskvast üheaegselt nende riikide sõjalise okupeerimisega 1940. aasta suvel. Esialgu puudus Nõukogude juhtkonnal selles küsimuses ühtne seisukoht. NSV Liidu kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko tegi oma 17. juuni 1940. a ettekandes Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (edaspidi ÜK(b)P KK) peasekretärile Jossif Stalinile ja Rahvakomissaride Nõukogu (valitsuse) esimehele ja ühtlasi

välisasjade rahvakomissarile Vjatšeslav Molotovile ettepaneku alustada okupeeritud riikide sõjavägede kohest desarmeerimist ja likvideerimist.¹ Pole küll teada, kuidas, miks ja millal, kuid Kremlis kaldus kaalukauss leebema lahenduse kasuks, mistõttu Balti riikide sõjaväed säilitati mõneks ajaks.

Eesti Rahvavägi ja Eesti Vabariigi relvajõudude likvideerimine

1940. a suvel, kuni lõpliku liitmiseni Punaarmee, säilis Eesti Vabariigi sõjavägi Eesti Rahvaväeks ümbernimetatuna üldjoontes endisel kujul. Eeltöödega Eesti sõjaväe Punaarmee liitmiseks tehti aga algust. Esialgu ei soovinud Nõukogude Liidu juhtkond okupatsiooni ja anneksiooni maailmale avalikult demonstreerida.

Alustati katsetega lõhkuda Eesti väeosade traditsioone ja vaimu. Otsene vahend selleks oli dislokatsiooni muutmine ja väeosade hajutamine kohtadesse, mis ei sobinud sõjaväe majutamiseks. Kohe pärast Eesti sõjalist okupeerimist tuli suuremal osal Eesti armeest lahkuda kasarmust, et teha ruumi Punaarmee üksustele. Väeosad paigutati koolimajadesse, mõisahoonetesse, eramajadesse ja teistesse ajutistesse varjupaikadesse. Sellest tulenevalt halvenesid sõdurite elamistingimused ja tekkisid segadused varustusega.² Samasugune olukord jäi püsima ka pärast Eesti Rahvaväe reorganiseerimist Punaarmee laskurkorpuseks. Ehkki see moodustati Eesti sõjaväe baasil, ei saadud majutamiseks Eesti sõjaväe kasarmuid. Nii sunniti mitut väeosa hajutama oma allüksusi mitmekümne kilomeetri raadiuses.

Lisaks elutingimuste kunstlikule halvendamisele võeti veel hulk meetmeid, mis kopeerisid oma olemuselt 1917. a Vene keiserliku armee distsipliini lõhkunud meetodeid. 5. juulil 1940 andis president Konstantin

¹ Михайл Мельтюхов, Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 (документы, факты, суждения) (Москва: Вече, 2000), 206.

² 3. diviisi informatsiooniohvitseri ettekanne Sõjavägede Staabile „Tähelepanekuid distsipliini ja sisekorra alal 3. diviisi väeosades“, 29. juuli 1940, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 521.1.467, 33–34.

Päts seadluse poliitjuhtide määramise kohta sõjaväkke. Nende ülesanne oli organiseerida sõjaväes ja sõjaministeeriumis „poliitilist ja kultuurilist kasvatustööd”.³ 8. juulil nimetati sõjaväe poliitiliseks peajuhiks kohalik kommunist Paul Keerdo.⁴ Väeosadesse ja sõjaväeasutustesse määratud poliitjuhid olid üldjuhul eesti ohvitserid ja allohvitserid, kes läksid koostööle uue võimuga: Enn Kippel, Oskar Katt, Reinhold Kolberg, Rudolf Pöder, Eduard Inti jt.⁵ Samuti saadeti siia poliittööd tugevdama Punaarmees ja Balti laevastikus teeninud eestlastest sõjaväelased Aleksander Veiderpass, Vladimir Kin, Valentin Mürsepp jt.⁶ Poliitjuhtidega hakati Eesti armees juurutama Punaarmee kaksikjuhtimist, mis võimaldas komissaridel „vajaduse korral” sekkuda ka operatiivplaanidesse. Ka Eesti Rahvaväes oli väeosa poliitilise juhi kohus teha ettekandeid tähtsamatest tähelepanekutest sõjaväe poliitilisele peajuhile – kui oli näha, et väeosas rikutakse „tööraha õigusi” või isikkoosseisu seas esinevad „tagurlikud ja rahvavaenulikud” tendentsid. Nii oli poliitjuhi õigus ja kohus teada ka kõigi riviülemate käske ja korraldusi.

Samasugune eesmärk, lõhkuda distsipliini ja nõrgestada ohvitseride autoriteeti, oli väeosa komiteedel. Formaalselt oli komiteede ülesandeks poliitiline ja kultuuriline selgitustöö, meelelahutuste korraldamine ja sõjaväelaste majandusliku olukorra parandamine. Liikmed valiti kinnisel hääletusel väeosa ühiskoosolekul sõdurite, allohvitseride ja ohvitseride seast.⁷ 17.–20. juulini 1940 peetud komiteede valimiste järel suuremat korralagedust sõjaväe „demokratiseerimise” pärast siiski ei sündinud, kuid ohvitserid ja kaadriallohvitserid olid siiski sunnitud komiteedega arvestama ja distsipliin halvenes. Sagenesid ka juhtumid, kus nõuti mõne ohvitseri (või kaadriallohvitseri) vallandamist, sest see oli liiga nõudlik.

³ Sõjaväes ja Sõjaministeeriumis poliitiliste juhtide ametikohtade asutamise seadlus, antud Vabariigi Presidendi poolt 5. juulil 1940, Riigi Teataja nr 63, art 592 (1940).

⁴ Vabariigi Presidendi käskkiri nr 33, 8. juuli 1940, ERA 495.6.7, 49.

⁵ Vt Vabariigi Presidendi käskkiri nr 42, 16. juuli 1940; nr 48, 25. juuli 1940; nr 46, 20. juuli 1940; nr 49, 25. juuli 1940, ERA 495.6.7, 60, 64, 66, 67.

⁶ Vabariigi Presidendi käskkiri nr 56, 26. juuli 1940; nr 59, 1. august 1940; nr 73, 15. august 1940, ERA 495.6.7, 74, 77, 99.

⁷ Väeosade komiteede seadlus, antud Vabariigi Presidendi poolt 13. juulil 1940, Riigi Teataja nr 67, art 648 (1940).

Niisugused juhtumid olid siiski harvad ja suuremaid korrarikkumisi oli vähe.⁸

Samamoodi ei olnud avalikku vastuhakkamist uuele korrale, küll aga leidus passiivset vastuseisu. Näiteks hakkas osa sõjaväelasi lisama oma vormile sinimustvalgeid lindikesi protestiks tekkinud olukorra vastu. Sõjavägede Staap käskis sellised algatused lõpetada ja keelas vormirõivaste juures kanda midagi sellist, mida eeskirjad ette ei näinud.⁹

Väide, nagu oleksid sõjaväes 1940. a suvel valitsenud üldised nõukogudevastased meeleolud, on vale. Kaasajooksikuid oli küllalt palju, seda tänu väeosade komiteede asutamisele, mis lubasid sõjaväelastele kohatuid vabadusi. Võimalusi kasutati ära ja pahatihti omakasupüüdlikult. Eriti valitses niisugune meeleolu töölisperekondadest pärit ajateenijate hulgas, kuid küllalt palju oli ka kaadrisõjaväelasi, kes kohe uue korraga kaasa läksid.¹⁰ Seisukohad muutusid, kui Eesti Rahvavägi lõplikult Punaarmee korpuseks reorganiseeriti, pärast mida nähti Punaarmee tegelikku eluolu. Üldiselt aga oli meeleolu rahulik, toimuvat jälgiti passiivselt.

Muudatused merekindluste ja merejõudude staatuses algasid juba enne Eesti formaalset liitmist Nõukogude Liiduga. Alustati merekindluste likvideerimist. 3. augustil 1940 antud korraldusega likvideeriti Aegna, Naissaare, Suurupi komandantuur (tuli likvideerida hiljemalt 1. septembriks).¹¹ Merekindluste ohvitserid, kaadriallohvitsid ja sõdurid jäeti teenistusse ja viidi üle Mereväe Baasi alluvusse.¹² 5. augustil vabastati

⁸ Poliitjuhtide institutsioon likvideeriti pärast Eesti Rahvaväe likvideerimist septembris 1940. Mingisuguseid sõjaväelaste komiteesid polnud edaspidi üldse ette nähtud (kui, siis partei ja komsomoli algorganisatsioonid, mis polnud päris seesama). Poliitjuhid vahetati välja Punaarmee koosseisuliste poliitöötajate, komissaride ja poliitjuhtide (politruk) vastu. 1940. a suve poliitjuhte hilisemasse territoriaalkorpusesse ei määratud.

⁹ Sõjavägede Staabi ülema ringkiri nr 761, 20. juuli 1940, ERA 521.1.108, 63.

¹⁰ Vt 1. diviisi informatsiooniohvitseri kapten O. Pollmanni ettekanne 1. diviisi ajateenijate meeleoludest, 17. august 1940; 2. diviisi informatsiooniohvitseri H. Saarniidu ettekanne 2. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 17. august 1940; 3. diviisi informatsiooniohvitseri ettekanne 3. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 19. august 1940; 4. diviisi informatsiooniohvitseri kapten J. Järve ettekanne 4. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 17. august 1940; Sõjaväe keskasutuste, nende juures olevate üksuste, Mere- ja Õhujõudude, sõjaväe õppeasutuste informatsiooniohvitseri kapten A. Mõtuse ettekanne valitsevate meeleolude kohta, 19. august 1940, ERA 495.12.282, 6–33.

¹¹ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 65, 3. august 1940, ERA 495.6.35, 18.

¹² Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 83, 8. august 1940, ERA 495.6.29, 29.

mereväest ja merekindlustest ajateenijad, kes olid teeninud alates 1939. a aprillist, ning ajateenijad, kes olid 30-aastased või vanemad.¹³ Merekindluste likvideerimine lõpetati 28. septembriks 1940.¹⁴ Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 13. augusti 1941. a otsuse nr 14-560 alusel anti Eesti merejõudude laevad üle Punalipulisele Balti Laevastikule.¹⁵ Lõplikult tuli merejõud, nagu ka ülejäänud Eesti Vabariigi armee väeosad, likvideerida Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 19. septembri 1940. a otsuse kohaselt (esialgu jäi otsusest välja Merejõudude Baas).¹⁶

Tegelikult ei olnud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogul mingit pädevust sõjaväe suhtes. Nõukogude Liidus kuulus riigikaitse korraldamine keskvalitsuse pädevusse ning liiduvabariikidel puudus nii oma riigikaitsepoliitika kui ka oma sõjavägi. Pärast anneksiooni 1940. a augustis algas Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks ja seda tehti Nõukogude Liidu kõige kõrgema juhtkonna otsusel. Nõnda on ekslik viidata Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusele kui põhimõttelise tähtsusega dokumendile, mis lõpetas Eesti sõjaväe eksistentsi. Eesti oli okupeeritud ning niisuguseid asju otsustati ainult Moskvast.

Eesti sõjaväe ümberkorraldamine Punaarmee laskurkorpuseks

15. augustil 1940 esitas marssal Timošenko Stalinile ja Molotovile projekti, mis käsitles Balti riikide relvajõudude ümberkorraldamist kolmeks Punaarmee laskurkorpuseks. See projekt oli aluseks ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu vastavasisulisele määrusele ning 17. augustil 1940 allkirjastas Timošenko käskkirja eesti, läti ja leedu korpuste formeerimise kohta. Korpused tuli moodustada territoriaalsel printsiibil – eesti korpus komplekteeriti Eesti ajateenijate ja kaadri-

¹³ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 66, 3. august 1940, ERA 495.6.128, 73.

¹⁴ Merejõudude juhataja ettekanne Sõjavägede juhatajale, 30. september 1940, ERA 527.1.382, 137.

¹⁵ Punalipulise Balti Laevastiku staabiülema kontradmiral Pantelejevi kiri nr *HIII/ 021 c* Eesti NSV merejõudude ülemale kaptenmajor Santpankile, 20. august 1940. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF) 1.1.312, 2–3.

¹⁶ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 183, 23. september 1940, ERA R-329.1.79, 2.

sõjaväelastega. Korpustes pidid hakkama kehtima punaväe määrustikud ja õppekavad. Eriliselt rõhutati vajadust seada sisse põhjalik kontroll endiste Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede ohvitseride üle ning nõuti Punaarmee komandöride ja poliitöötajate suunamist korpustesse. Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude vara (relvad, laskemoon, tehniline varustus, transportivahendid, elamufond, kasarmud, laagrid, töökojad, lennuväljad, haiglad jne) kästi anda üle Punaarmeele, säilitada lubati üksnes loodavate korpuste jaoks hädavajalik.¹⁷

31. augustil 1940 andis 22. Eesti Territoriaalse Laskurcorpuse¹⁸ ülem kindralmajor Gustav Jonson oma käskkirja nr 1 ja teatas, et on asunud laskurcorpuse formeerimisele.¹⁹

22. territoriaalse laskurcorpuse koosseisus moodustati kaks laskurdiviisi:

- 1) 180. laskurdiviis asus Põhja-Eestis (Põhjadiviis), staap Tallinnas, koosseisus:
 - a) 21., 42., 86. laskurpolk,
 - b) 627. suurtükiväepolk, 629. haubitsapolk, 15. tankitõrjedivisjon, 150. õhukaitsedivisjon,
 - c) 33. sapööriataljon, 90. luureataljon ja 157. sideataljon;
- 2) 182. laskurdiviis asus Lõuna-Eestis (Lõunadiviis), staap Tartus, koosseisus:
 - a) 140., 171., 232. laskurpolk,
 - b) 625. suurtükiväepolk, 626. haubitsapolk, 14. tankitõrjedivisjon, 138. õhukaitsedivisjon,
 - c) 201. sapööriataljon, 108. luureataljon ja 9. sideataljon;
- 3) corpuse staabile allusid 614. raskesuurtükiväepolk, side- ja sapööriataljonid, lennuväeskadrill ja õhutõrjedivisjon.²⁰

¹⁷ „Приказ Наркома обороны СССР С.К.Тимошенко № 0191 17 августа 1940 г.”, <http://rkka.ru/handbook/doc/pnko-170840.htm>, 18. märts 2011.

¹⁸ Endiste Balti riikide relvajõududest moodustatud väekoondised hakkasid kandma laskurcorpuste nime, kuigi hiljem on neid nende territoriaalse eristaatuse tõttu nimetatud ka territoriaalkorpusteks või territoriaalseteks laskurcorpusteks.

¹⁹ 22. eesti territoriaalse laskurcorpuse ülema käskkiri nr 1, 31. august 1940, ERA 515.1.531, 84.

²⁰ 22. laskurcorpuse komandöri käskkiri nr 2, 3. september 1940 (väljavõte); 180. diviisi ülema käskkiri nr 1, 3. september 1940. ERA R-328.1.4, 1–6.

Diviiside moodustamisel saadeti 180. diviisi peamiselt endiste 1. ja 3. diviisi sõdurid ja 182. diviisi 2. ja 4. diviisi sõdurid. Laskurpolgud formeeriti Eesti sõjaväe kahe jalaväerügemendi ja kolmeteistkümne üksikpataljoni baasil. Näiteks 180. laskurdiviisi 21. laskurpolgu I, II ja III pataljon moodustati vastavalt vahipataljonist, Scoutspataljonist ja 10. üksikpataljonist. Suurtükipolkude formeerimise aluseks olid Eesti sõjaväe suurtükiväe-grupid. Lennuväest moodustati korpuse lennuväeskadrill ja suurem osa personalist viidi sinna üle.²¹

Eesti NSV Rahvavägi loeti korpuseks ümberkujundatuks alates 13. septembrist 1940, kui uus väekoondis arvati ametlikult Balti erisõjaväeringkonna vägede koosseisu.²² Korpus allus 1940. aasta sügisel ja talvel 8. armee juhtkonnale, mis paiknes esialgu Tallinnas ja hiljem Riias. 1941. aasta kevadel arvati 22. territoriaalkorpus formeeritava 27. armee koosseisu.²³

Territoriaalkorpustes säilitati senine vorm, asendati ainult varasemad eraldusmärgid ja vormimütsidele kinnitati Punaarmee punane viisnurk. Täielikult Nõukogude sõjaväevormi riietati üksnes kindralid ja Puna-

²¹ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks,” – Sõja ja rahu vahel: koguteos, II köide, Esimene punane aasta, peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 276–277.

²² 4. juulil 1940 formuleerisid kaitse rahvakomissar Timošenko ja Punaarmee kindralstaabi ülem Boriss Šapošnikov oma ettekandes ÜK(b)P KK Poliitbüroole ning Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogule lõplikult tulevase sõjaväeringkonna koosseisu, millele oli kavas allutada 11 laskur- ja kaks tankidiviisi, motoriseeritud diviis ning üheksa suurtükiväepolku. Pärast ettepanekute kinnitamist Rahvakomissaride Nõukogu 6. juuli 1940. a määrusega nr 1193-464cc andis kaitse rahvakomissar 11. juulil 1940 käskkirja nr 0141 ülesandega formeerida 31. juuliks Leedu, Läti ja Kalinini oblasti läänerajoonide territooriumil Balti sõjaväeringkond. Kalinini sõjaväeringkond likvideeriti ja selle juhatus suunati Balti sõjaväeringkonna juhatusesks Riiga. Eesti territoorium läks Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini oblasti idarajoonid Moskva sõjaväeringkonna, Smolenski oblast Valgevene sõjaväeringkonna koosseisu. Viimane nimetati Lääne sõjaväeringkonnaks. Balti sõjaväeringkonna ülemaks nimetati kindralpolkovnik Aleksander Loktionov, pärast tema arreteerimist 1941. a juunis kindralpolkovnik Fjodor Kuznetsov. Ringkonnakomissariks (sõjaväeringkonna kõrgem poliitiline juht) määrati korpusekomissar Pjotr Dibrova, staabiülemaks kindralleitnant Pjotr Klenov ja õhujõudude ülemaks kindralleitnant Grigori Kravtšenko. 17. augustil 1940 allutati ka Eesti territoorium Balti sõjaväeringkonnale, mis nimetati Balti erisõjaväeringkonnaks. Kalinini oblasti läänerajoonid läksid Moskva sõjaväeringkonna koosseisu. Vt Мельтюхов, 206–207.

²³ Р. Иринархов, Прибалтийский особый... (Минск, Харвест, 2004), 14–16.

*Endine Eesti suurtükiväe
inspektor kindralmajor
Hugo Kauler Punaarmee
vormis 1941. aastal.
Eesti Sõjamuuseum –
Kindral Laidoneri Muuseum*

armeest toodud poliitöötajad. Vene ajaloolase Aleksander Tšapenko hinnangul oli siin tegemist puhtpraktiliste kaalutlustega, sest kolme korpuse ümberrõivastamine oleks nõudnud suuri väljaminekuid ning et esialgu olid korpused liiduvabariikide eelarvetes, oli see majanduslikult võimatu. Samamoodi ei nähtud põhjust vahetada välja territoriaalkorpuste relvastust.

Korpuse isikkoosseisuks nähti ette 15 142 sõjaväelast. Formeerimise ajal tehti koosseisus ümberkorraldusi ja seda suurendati 16 805 inimeseni. Kummaski diviisis oli 6004 sõjaväelast, lisaks 3134 korpuse staabis ja staabile allunud väeosades. Eeskätt tingis koosseisu suurenemise Eesti Vabariigi Sõjakooli baasil moodustatud Tallinna jalaväe sõjakooli 1654 inimese korpuse koosseisu arvamine.²⁴

²⁴ Aleksander Tšapenko, „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. territoriaalseks laskurkorpuseks 1940–1941,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri

Korpuse niigi vähendatud koosseisudest hoolimata olid korpuse väeosad pidevalt alakomplekteeritud. Isikkoosseisu suuruseks territoriaalkorpuse formeerimise alguse seisuga on pakutud erinevaid arve. Aleksander Tšapenko, kes on kasutanud Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi allikaid, annab arvuks 14 317. Sõjaväe ja sõjaväeasutuste teatelehed isikkoosseisu kohta annavad 1. septembri 1940 seisuga mõnevõrra väiksema arvu, 13 470. Viimaste puhul peab arvestama, et teada pole kõigi struktuuriüksuste ajateenijate ja kaadriallohvitsride arv (nt Sõjavägede Staap, Pärnu ja Valga garnisoni ambulantsid, Sõjaväe Varustusvalitsuse intendantuuri- ja veterinaarosakonnad, väeliikide inspektuurid). Kuid 1. augustil 1940, mille kohta andmed on olemas, ei olnud nendes struktuuriüksustes kuigi palju ajateenijaid ja kaadriallohvitsere ning seega jääb sõjaväelaste üldarv kindlasti alla 14 000.²⁵

18. septembril 1940, pärast formeerimise ametlikku lõppu, oli korpuses 9826 inimest (üle 5000 vakantse ametikoha). Et väeosade komplekteerimine sel ajal veel jätkus, suudeti meeste puudujääki edaspidi leevendada.²⁶

20. oktoobri 1940. a seisuga oli 22. territoriaalkorpuse koosseisus 10 738 sõjaväelast,²⁷ sealhulgas 1837 ohvitseri, 2211 allohvitseri ja 6690 reameest. 180. laskurdiviisi koosseisus oli 4313 ning 182. laskurdiviisi koosseisus 4196 sõjaväelast, ülejäänud olid korpuse juhatusele allunud väeosades.²⁸ 1. jaanuaril 1941 oli ravis 10 490 sõjaväelast, kuid sellest ajast hakkas isikkoosseis tasapisi kahanema. Umbes kolmandik koosseisulisi ametikohti jäigi täitmata.²⁹

Sündmuste käigu saab tagantjärele üldjoontes taastada. Siiski kerkib küsimus, milleks territoriaalkorpused sellisel kujul üldse formeeriti. Oma

Muuseumi aastaraamat nr 6 (2006), toim Toomas Hiio (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 41–43.

²⁵ Väeosade ja sõjaväeasutuste teatelehed isikkoosseisu kohta, ERA 495.12.493, ERA 515.1.974, 77–97, ERA 524.1.27, 75–87.

²⁶ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine,” 280.

²⁷ Võrdluseks: 24. läti territoriaalkorpuse koosseisus oli 20. oktoobri seisuga 15 785 ja 29. leedu territoriaalkorpuse koosseisus 15 300 sõjaväelast. Сведения численного и боевого состава ПрибОВО по состоянию на 20.10.40 г. <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 18. märts 2011.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine,” 280.

roll Eesti sõjaväe, aga ka Läti ja Leedu sõjaväe säilitamisel Punaarmee laskurkorpustena oli Euroopas alanud sõjal. Arvestades Nõukogude Liidu enda agressiivseid plaane, polnud otstarbekas tulevase rinde lähistel või koguni rindepiirkonnas tekitada „viiendat kolonni” endiste sõjaväelaste näol, kellest oleks demobiliseerituna ja errusaadetuna võinud saada partisanisõja tuumik. Tunduvalt lihtsam oli hoida sõjaväelasi kontrolli all sõjaväes. Suurem osa kaadrisõjaväelasi jäeti, erinevalt tsiviiljuhtkonnast, ka edaspidi teenistusse. Et distsipliin ja ohvitseride autoriteet püsivad, polnud sõjaväe poolt väga suurt ohtu karta, eriti pärast vabatahtliku Kaitseliidu relvitustamist 1940. a juunis ja laialisaatmist 1940. aasta juulis. Eesti kaadriohvitseride ja -allohvitseride juhiroll laskurkorpuses oli siiski formaalne. Kontrollfunktsiooni täitsid väeosadesse ja korpuse juhtkonda Punaarmeele saadetud poliitöötajad ning väeosaülemate asetäitjad. Lisaks tuleb silmas pidada korpuse ja diviiside eriosakondi, mis tegelesid vastuluurega ja olid rohkem seotud riikliku julgeoleku kui Punaarmeelega.³⁰ Nii hakati järk-järgult erru saatma (ja arreteerima) kõige vastalisemaid kaadrisõjaväelasi, arreteerimised kulmineerusid üle 300 kaadriohvitseri ning aastatel 1940–1941 erru saadetud sõjaväelase arreteerimisega samal ajal 1941. a juuniküüditamisega. Motiivide poolest võib seda aktsiooni käsitleda tegelikult Teise maailmasõja osana. Nõukogude Liidu sõjaline doktriin nägi ette vastase purustamise võõral territooriumil ja oli otstarbekas puhastada piirkond inimestest, kes võisid kahjustada Punaarmee võitlusvõimet.³¹

Eesti, Läti ja Leedu sõjaväe baasil moodustatud laskurkorpused olid erandlikud nähtused, eristudes selgesti ülejäänud Punaarmeele. Esiteks,

³⁰ Eriosakonnad olid suuremate väekoondiste koosseisus (diviisid, korpused jne), neid nimetati ka 3. osakondadeks või NKVD (siseasjade rahvakomissariaadi venekeelne lühend), alates 1941. a veebruarist NKGB (riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi venekeelne lühend) eriosakondadeks, sest nad allusid riiklikule julgeolekule ning nende seos Punaarmeelega oli pigem formaalne. 1943. aastal reorganiseeriti eriosakonnad vastuluureosakondadeks Smerš, mis allutati otse kaitse rahvakomissariaadile. 1946. aastal reorganiseeriti Smerši osakonnad uuesti MGB (riikliku julgeoleku ministeeriumi venekeelne lühend) eriosakondadeks.

³¹ Meelis Maripuu, „Küüditamine Eestis 1941. aasta suvel,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6 (2006), toim Toomas Hiio (Viimsi, Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 56; Jüri Ant, Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest (Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999), 169.

1940. aastal Punaarmees rahvusväeosi ei olnud. Need olid likvideeritud 1930. aastate keskpaiga sõjaväereformi ajal, kui loobuti armee territoriaalsest komplekteerimisest. Viimased rahvuslikud väekoondised (armeenia, aserbaidžaaani, gruusia ja turkestani diviisid) saadeti laiali vastavalt ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsusel 7. märtsist 1938.

Teiseks olid eesti, läti ja leedu laskurkorpuste koosseisud vähendatud. Pärast Soome Talvesõda läbi viidud reformidega määrati Nõukogude Liidu piiriäärsete sõjaväeringkondade laskurdiviiside isikkoosseisuks 10 300 sõdurit, seersanti ja ohvitseri. Territoriaalkorpuste diviiside koosseisuks määrati ainult 6000 inimest (hiljem muudetud koosseisude järgi 6004). Tähelepanuväärne on, et sõjaaegseid koosseise territoriaalkorpus-tele ei määratudki.

Kolmandaks olid territoriaalkorpused ajutine lahendus ja nende tegevusaeg piirati ühe aastaga. Seega, kui 22. juunil 1941 poleks alanud sõda Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel, oleksid territoriaalkorpused 1941. a suvel-sügisel reorganiseeritud Punaarmee tavalisteks eksterritoriaalseteks laskurkorpusteks. Sellise ümberkorralduse kavandamise või isegi alustamise kohta on märke: 1940–1941 korpusesse Eestist uusi ajateenijaid teenima ei võetud. 1941. a juuni alguses demobiliseeriti 932 inimest ning alakomplekteeritus kasvas hetkeks 40%-ni. Siis suunati korpusesse 6301-meheline täiendus Nõukogude Liidu teistest piirkondadest. Täiendus hakkas saabuma alles 12.–13. juunil ning 22. juuniks oli korpuse isikkoosseis kasvanud 10 348 meheni. Ei ole teada, kui suur oli korpusesse lühiajalistele (45-päevastele) kordusõppustele Ivanovo oblastist kutsutud tagavaraväelaste arv. Kui esialgu moodustasid 22. laskurkorpuse juhtkonna Eesti kaadriohvitserid, siis eriti pärast juuniküüditamist kasvas Punaarmeest üle toodud komandöride osakaal.³²

³² Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine”, 280–282; Toe Nõmm, „22. Eesti territoriaal-laskurkorpus aastail 1940–1941,” *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* nr 1 (1990): 46; Tšapenko, 40–43, 49–50; Peeter Kaasik, „Disbanding of the Estonian army and military establishments,” – *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Mari-puu and Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 143–161.

Neljandaks nägi Punaarmee juhtkond aastase üleminekuperioodi ette selleks, et korpused „puhastada ebausaldusväärsest elemendist”: isikkoosseis pidanuks omandama vene keele ja tegema läbi sõjalise ümberõppe. Need ülesanded jäid suuresti täitmata. Vene keelt oskasid ka aasta pärast vähesed korpuse sõdurid ja ohvitserid – need, kes olid piisavalt noored, et käia koolis juba Eesti Vabariigis. Sõjaline väljaõpe hakkas toimuma Punaarmee määrustike ja instruksioonide järgi ning hakati juurutama ka Punaarmee inimeludest mittehoolivat taktikat. Selles vallas jäid tulemused kasinaks, eeskätt ohvitseride „ebakompetentsuse” tõttu. Poliitõppe põhiprobleem oli keelebarjäär: poliitõpetajad ei osanud üldjuhul eesti keelt ja nooremad eesti sõjaväelased ei osanud vene keelt. Kaadrisõjaväelaste errusaatmisest ja arreteerimistest hoolimata jäi korpus suuresti ebausaldusväärseks; seda võimendas veelgi 1941. a juuniküüditamine ning sellega kaasnenud ohvitseride arreteerimine. Järgnev sõjategevus tõestas korpuse poliitilist ebausaldusväärset.³³

22. territoriaalkorpus Teises maailmasõjas

Esimese lahingukäsu 22. juunil 1941 alanud sõjas Saksamaaga sai korpus 23. juunil 1941, selle kohaselt pidi korpus asuma Põhja-Eesti ranniku kaitsele. 26. juunil lahingukäsk tühistati ja 182. diviis sai käsu ümber

³³ Muudatustest sõjaväelaste igapäevaelus ja sõjalises õppes vt Kaasik, „Disbanding of the Estonian army”; Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos (Tallinn: Mats, 1995), 106–185; Arnold Purre, „Eesti sõduri murepäevad,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1957), 170–177; Arnold Purre, „Olukord punasel poolel ja eesti sõdurite ületulek,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1957), 164–169; Karl Mang, „Eesti Rahvaväe loomine 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni käigus” (kandidaaditöö, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1971); Alfred Luts, Heitluste keerises, 1. kd (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1975), 144–191; Alfred Luts, Heitluste keerises, II kd (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1976), 5–114; Richard Maasing, „Riigikaitse hävitamine,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1956), 211–214; T. Kalberg, „Pärast Eesti sõjaväe likvideerimist,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1956), 215–218; Meinhard Leetma, Sõjas ja ikestatud Eestis (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1979), 15–31, 41–55.

paikneda õppelaagrisse teisel pool Pihkvat ja 180. diviis Staraja Russa lähisteles.³⁴ Selle korralduse eesmärk oli viia rahvuskorpused „kontrevolutsiooniliste elementide väljaastumise ohu” tõttu rinde asemel Vene NFSV territooriumile. Järgnes korraldus demobiliseerida korpusest Eesti kodanikud.³⁵

Seoses Eestist lahkumisega tekkisid ka esimesed kaod isikkoosseisus. Eesti Omakaitse Peastaabi poolt Saksa okupatsiooni ajal koostatud kokkuvõttest 22. territoriaalkorpuse võitlejate saatuse kohta selgub, et Eestisse mahajääjaid oli umbes 1120 (120 ohvitseri, 200 allohvitseri ja 800 reameest).³⁶

Ümberpaiknemisel uude asukohta sarnanes Eesti sõjaväelaste rännakrežiim rohkem vahi all hoidmisega, osa isikkoosseisu relvitustati. Punaarmee halvenev rindeolukord sundis esialgseid plaane muutma. Nõukogude Liidu Kõrgema Ülemjuhatuses Peakorteri 29. juuni 1941. a direktiiviga saadeti 22. territoriaalkorpus Porhovi piirkonda. Samal ajal kaotas korpus oma rahvusliku ilme, sest koosseise täiendati ligi 18 000 mitte-eestlasega. Käesoleva artikli eesmärk pole anda ülevaadet lahingutegevusest. Seetõttu üksnes nimetan, et korpus võitles juulist septembrini Porhovi, Soltsõ, Hilovo, Dno, Staraja Russa ja Lužno piirkonnas.³⁷

Väeosade operatiivsemaks juhtimiseks looderindel allutati Punaarmee kõrgema ülemjuhatuses peakorteri 15. juuli 1941. a direktiivi alusel diviisid ja üksikväeosad vahetult armeede juhatustele. Selle alusel kuulus likvideerimisele ka 22. territoriaalkorpuse juhatus. Eesti päritoluga kodanike seos endise 22. territoriaalkorpuse üksustega kadus lõplikult alates 1941. aasta oktoobrist. 28. septembril 1941 andis Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülem 1. järgu armeekomissar Lev Mehlis direktiivi nr 1192, mille alusel eestlased ja

³⁴ 27. juunil 1941 allutati 22. territoriaalkorpus kindral Nikolai Berzarini 27. armeele. Edasi suunati korpus looderinde reservi, kuid juba 1. juulil allutati 11. armeele.

³⁵ Toe Nõmm, „22. territoriaalne laskurkorpus sõjas 1941,” – Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpus Teises maailmasõjas 1940–45, koost Hanno Ojalo (Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2007), 23–25.

³⁶ 1942. aastal Omakaitse Peavalitsuse poolt koostatud tabelid 22. territoriaalkorpuse võitlejate saatusest. ERA R-358.2.2, l 54.

³⁷ Lahingutest vt täpsemalt T. Nõmm, 22. territoriaalne laskurkorpus sõjas 1941, lk 23–52.

mõned teised rahvused tõmmati rindelt ära ja saadeti tööpataljonidesse „ümberformeerimisele”.³⁸ Tegevarmeest kõrvaldamisele kuulusid peamiselt 1939–1940 Nõukogude Liidu poolt okupeeritud alade rahvad: eestlased, lätlased, leedulased, poolakad jt, aga ka sakslased, ungarlased, rootslased jt. Tegevarmeest tuli ära saata kõik nendest rahvustest sõjaväelased, ka kommunistlikud noored ja ÜK(b)P liikmed.³⁹ 1941. a septembris saatis kaitse rahvakomissari asetäitja kindralpolkovnik Jefim Štšadenko šifrogrammi org 2/540164, mille kohaselt Punaarmee tegevväest tööpataljonidesse saadetud eestlased anti üle NKVD Gulagi süsteemi.⁴⁰

1. oktoobril 1941 oli korpuse väeosades kokku 12 333 meest. Eestist pärit sõjaväelasi oli selleks ajaks väeosadesse jäänud keskmiselt alla 5 protsendi, kokku umbes 500.

22. territoriaalkorpuse väeosad kaotasid lahingutes 6. juulist kuni 1. oktoobrini 1941 kokku umbes 26 200 võitlejat, neist 7067 haavatute ja haigetena ja 18 453 langenute, teadmata kadunute ja vangilangenutenena. Lisaks kaotas 182. laskurdiviis 728 meest teistel põhjustel (arreteeritud, hukatud jm).⁴¹ Hinnanguliselt viidi 1941. a suvel koos korpusega Venemaale umbes 6800 Eestist pärit sõjaväelast. Eesti Omakaitse Peastaabi andmetel jooksis neist üle või langes vangi vähemalt 4500. Ülejäänutest langesid või hukati umbes pooled. Lisaks haavatud ja need, kes olid juba varem rindelt eemaldatud. Hinnanguliselt jõudis tööpataljonidesse kuni 1000 22. territoriaalkorpuse võitlejat. 22. territoriaalkorpuse mehi on kindlaks tehtud kolmekümnes tööüksuses üle kogu Nõukogude Liidu tagala.⁴²

Eestlaste ärasaatmise järel võitles 182. laskurdiviis Ilmeni järve piirkonnas, vallutas 24. veebruaril 1944 Dno ja sai nimeks 182. Dno-nimeline

³⁸ Eestlased tööpataljonides 1941–1942, 1. raamat, Mälestusi ja dokumente, koost Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 8.

³⁹ Peeter Larin, „Eesti sõjamehed tööpataljonides,” *Aja Pulss* nr 13 (1988), 14.

⁴⁰ Direktiivi ennast pole autoril õnnestunud leida. Viiteid direktiivile on Eesti NSV RKNi sõjalise osakonna kirjavahetuses 8. Eesti laskurkorpuse formeerimise perioodist. Vt nt ERA R-1.5.58, 76, 83.

⁴¹ Nõmm, „22. territoriaalne laskurkorpus sõjas”, 47.

⁴² Eestlased tööpataljonides 1941–1942, 2. raamat, Mälestusi ja dokumente, koost Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 5–19.

laskurdiviis. 180. diviis jätkas võitlusi Staraja Russa piirkonnas ning 1942. aastal Tisva, Rostovi ja Pola piirkonnas, nimetati ümber 28. kaardiväe laskurdiviisiks ja hiljem Harkovi-nimeliseks. Nendel väekoondistel ei olnud Eestiga enam mingit seost.⁴³

8. eesti laskurkorpus

1941. a mobilisatsioon ja eesti mehed Nõukogude tagalas. Tööpataljonid

Pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja algust oli Nõukogude Liidus välja kuulutatud mobilisatsiooni alusdokument Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 22. juuni 1941. a otsus, millega Nõukogude Liidu konstitutsiooni § 49 p 1 alusel kuulutati alates 23. juunist 1941 Leningradi, Balti Eri-, Lääne jt sõjaväeringkondades välja mobilisatsioon aastatel 1905–1918 sündinud meestele. Eestile see otsus ei laienenud, sest mobilisatsiooni Eestis juunis läbi ei viidud.

1941. a juulis ja augustis võeti Punaarmeesse kümneid tuhandeid Eesti Vabariigi kodanikke. Eesti kodanike Punaarmeesse võtmine algas 1919–1922 sündinud kutsealuste tegevteenistusse kutsumisega 2.–4. juulini. Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud Eesti Rahva Ühisabi Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Osakonna (lühendatult ZEV – *Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten*) andmetel viidi Venemaale 8580 kutsealust.

Siinkohal tuleb kindlalt eristada üldistel alustel Punaarmeesse võetud kutsealuseid ja mobiliseeritud reservväelasi. Viimaseid mobiliseeriti 22. juulist kuni 24. augustini 1941.

Kui palju mehi Eestist kutsealuste ja mobiliseeritutena Punaarmeesse võeti, ei ole täpselt teada – umbes 45 000-st sõjaväkke võetud mehest

⁴³ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, 1. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943, peatoim Leonid Lentsman, toim Endel Sõgel (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 262.

jõudis Nõukogude Liidu tagalasse hinnanguliselt 32 000.⁴⁴ Tuhandeid sõjaväekohuslase eas Eesti kodanikke jõudis Nõukogude Liidu tagalasse ka väljaspool mobilisatsiooni hävituspataljonide, töölispolkude, miilitsaüksuste ning evakueeritud ettevõtete koosseisus, samuti 22. territoriaal-korpusega.⁴⁵

Eestist Punaarmeesse võetud kutsealustel ja reservväelastel esialgu rindele asja ei olnud. Esimestena teenistusse kutsutud kutsealused said küll mõnevõrra väljaõpet Punaarmee tagala tagavaraüksustes,⁴⁶ kuid varem või hiljem saadeti enamik Eestist Punaarmeesse võetud meestest tööüksustesse. Selle aluseks oli Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja ja Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema Lev Mehlise 10. juuli 1941. a direktiiv.

Tööpataljon on tegelikult tööüksustes olnud meeste endi loodud üldmõiste Punaarmeele ja NKVD-le allunud tööüksuste kohta, mida rakedati nii tagalas kui ka rinde vahetus läheduses. See üldmõiste hõlmab töökolonne, ehituskolonne ja ehituspataljone. Nendesse suunati eeskätt usaldust mitteväärivad ja muudel põhjustel rindele mittesobivad isikud: eestlased, lätlased, leedulased, soomlased, karjalased, ungarlased, poolakad, sakslased, tatarlased, lääneukrainlased, Moldovast ja Kesk-Aasiast pärit mehed jt. Oli ka venelasi ja teisi Nõukogude Liidu rahvaste esindajaid, kes olid kas kriminaalse minevikuga, „kulakuks” tunnistatud vms. Eestlased suunati peamiselt Arhangelski ja Uurali sõjaväeringkondade tööüksustesse, kus nad jaotati kuni 1000-mehelisteks ehituspataljonideks ja töökolonnideks.

⁴⁴ „Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941”, ZEV koondaruanne, Originaal Toronto Ülikooli Tartu College’is, koopia S-Keskuse valduses.

⁴⁵ Täpsemalt mobilisatsioonist vt Tiit Noormets, „Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a.” – Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 2 (2002), koost Leho Lõhmus ([Viimsi]: Laidoneri Muuseum, 2003), 27–52.

⁴⁶ Teadaolevalt saadeti kutsealused järgmistesse üksustesse: 7. tagavara-laskurpolk (Gorki oblast), 14. tagavara-laskurpolk (Kirovi oblast); 47., 57., 67., 72. ja 167. tagavara-laskurpolk (Saraatovi oblast); 16., 17., 25., 27. ja 28. tagavara-laskurpolk (Tatari ANSV); 36. tagavara-laskurpolk (Udmurdi ANSV). Need mehed saadeti väljaõppelt tööpataljonidesse alates 1941. a augusti teisest poolest kuni oktoobri lõpuni.

Eestlased saadeti tööüksustesse juba pärast töö tasustamise korra muutmist nendes kaitse rahvakomissariaadi otsusel. Alates 26. juunist 1939 oli ehitusväeosade kohta kehtinud määrus, mille järgi neid varustati ja toitlustati tavaliste väeosade normide alusel. Töö kvaliteet ja hulk polnud tähtis. 16. septembril 1941 nimetati kõik senised ehituspataljonid ehituskolonnideks ja viidi üle isemajandamisele. Tööpataljonlaste eluolu hakkas väga palju sõltuma konkreetse üksuse juhtkonna aususest. Korralagedus muutis meeste olukorra eriti raskeks talve lähenedes, sest nad kandsid nad endiselt sõjaväkke võtmisel seljas olnud suveriideid.⁴⁷

Sügisel ja talvel hakkasid mehed massiliselt surema. Peamisteks põhjusteks olid nälg, nakkushaigused, kopsupõletik, peksmine, alatoitus, külmumine ja enesetapud. Tööüksustes hukkus 1941.–1942. a sügisel ja talvel tuhandeid mehi.⁴⁸

Et Eestist mobiliseeritud kutsealused ja reservväelased esialgu sõjalist rakendust ei leidnud, võib oletada, et Punaarmeesse mobiliseerimine oli pigem osa Stalini põletatud maa taktikast kui tegelik soov täiendada Punaarmee ridu okupeeritud Eesti Vabariigi kodanikega. Nõukogude Liidu ja Saksamaa tohutul territooriumil käis ühtlasi sõda tohutute inim- ja materiaalsete ressursside pärast. Eesti territoorium oli ainuke 1939–1940 Nõukogude Liidu anastatud ala, kus üldmobilisatsioon jõuti nii suures ulatuses läbi viia.

1941. aasta lõpuks okupeeritud Eesti Vabariigi kodanikke Punaarmee tegevüksustes üldjuhul ei teeninud. Eestlasi oli Punaarmees küll, kuid need olid nn Venemaa eestlased.

⁴⁷ Eestlased tööpataljonides, 1. raamat, 8.

⁴⁸ Vt nt Dmitri Kuzmini, ENSV RKNi voliniku Tšeljabinski oblasti diviisi komplekteerimise komisjonis, ettekanne ENSV RKNile, ERAF 1.1.383.

Punaarmee eesti rahvusväeosade formeerimine.

7. ja 249. laskurdiviis, I. eesti tagavarapolk

Eeltööd Punaarmee eesti rahvusväeosade moodustamiseks algasid 1941. a sügisel. 24. oktoobril 1941 saatsid EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm ja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe esimene asetäitja Oskar Sepre Leningradist kirja Nõukogude Liidu riikliku kaitsekomitee esimehele Stalinile ja teatasid, et Eestist oli Vene NFSV territooriumile sattunud 35 000–40 000 sõjaväekohustuslikku kodanikku, kellest enamik põlevat „tahtest võidelda hitlerlike bandiitide vastu”. Et suurem osa neist ei osanud vene keelt, peeti vajalikuks organiseerida neist 18 000-meheline eesti rahvuslik väeosa.⁴⁹ Samalaadseid pöördumisi ja kirju oli veel teisigi, aga siinkohal pole sel suuremat tähtsust. Altpoolt tulevat initsiatiivi Nõukogude Liidus ei maksa üle tähtsustada – alluvate initsiatiiv eelneva kõrgemapoolse heakskiiduta võis olla pigem ohtlik. Punaarmee rahvusväeosade formeerimise otsustas Nõukogude Liidu kõrgem poliitiline juhtkond.

Punaarmee määras eesti rahvusväeosade korraldajad esialgu Moskva, Lõuna-Uurali, Uurali, Kesk-Aasia ja Volga-äärsesse sõjaväeringkonda ning nõuti ka EK(b)P KK ja Eesti NSV rahvakomissaride esindajate kohalesaatmist. Esindajad saadeti ka kohalike sõjakomissariaatide juurde. Arnold Veimeri sõnul valiti volinikeks mittesõjaväekohuslased, kelle positsioon oli piisav, et poliitilise kaaluga küsimusi iseseisvalt otsustada. Volinikud pidid välja selgitama eestlaste asukohad ja korraldama nende saatmise diviisi formeerimispaika.⁵⁰

18. detsembril 1941 andis Nõukogude Liidu riiklik kaitsekomitee täiesti salajase määruse nr 1042cc korraldusega alustada 25. detsembril 1941 Uurali sõjaväeringkonnas 11 618-mehelise 7. eesti laskurdiviisi

⁴⁹ „Taotlus Eesti rahvusliku väekoondise loomiseks. EK(b)P KK ja ENSV RKNi avaldus Riikliku Kaitsekomitee esimehele. 24. oktoober 1941,” – Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale, peatoim I. Paul (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 149–150.

⁵⁰ ENSV RKNi komandeerimistõendid, ERA R-1.5.33, 8–10, 13, 15–17, 19–21, 23, 26–28, 35, 37, 49, 51; ENSV RKNi esimehe asetäitja Arnold Veimeri kiri EK(b)P KK sekretärile Nikolai Karotammele, 30. detsember 1941, ERAF 1.1.383, 4.

formeerimist. Formeerimine tuli lõpetada 10. veebruariks 1942. Diviisiülemaks määrati alampolkovnik Karl Kanger, komissariks August Sip-sakas. Formeerija, Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogu, pidi määrama komplekteerimise koha. Punaarmee kaadrite valitsus pidi 15. jaanuariks 1942 välja selgitama teistes sõjaväeringkondades ja tsiviilelus olevad eest-lased ja suunama nad formeeritavasse eesti diviisi.⁵¹

Kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise pea-valitsus selgitas 11. märtsiks 1942 välja 30 621 Eestist pärit sõjaväe-kohuslast. Selleks ajaks oli teele saadetud 23 017 ja väeosadesse jõudnud 22 518 meest. 13. aprillil sõjaväekohuslaste arvu korrigeeriti ja peavalitsus teatas EK(b)P KK sekretärile 29 414-st eesti päritoluga sõdurist. Nendest 26 445 tunnistati väekõlblikuks. 13. aprilliks 1942 oli väeosadesse saade-tud 24 989 meest.⁵²

9. jaanuaril 1942 algas kaitse rahvakomissari asetäitja Jefim Štša-denکو 19. detsembril 1941. aastal antud direktiivi nr 542 452 alusel 7. eesti laskurdiviisi formeerimine. Uurali sõjaväeringkonna sõjanõu-kogu määras 7. eesti diviisi formeerimise kohaks Sverdlovski (tänapäe-val Jekaterinburg) oblastis Põšma jõe ääres asunud Kamõšlovi laagri. Diviisi juhtiv koosseis pidi koosnema eestlastest või rahuldavalt eesti keelt oskavatest ohvitseridest. Sama direktiiviga määrati ka diviisi koos-seis: 27., 300., 354. laskurpolk, 23. suurtükiväepolk, 283. üksik tanki-tõrjedivisjon, 118 üksik sidepataljon, 312. üksik kuulipildujapataljon, 36. üksik sapööripataljon, 183. üksik miinipildujadivisjon, 482. üksik moto-laske luurerood, 70. üksik keemiakaitserood, 149. üksik õhukait-sepatarei, üksik laske-luure ratsaeskadron, õppepataljon, 39. üksik auto-rood, 86. meditsiini-sanitaarpataljon, 323. välileivatööstus, 966. veteri-naarlaatsaret, 806 välipost ja 1610. Riigipanga välikassa.⁵³

⁵¹ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja 1. järgu armeekomissari Jefim Štšadenکو käskkiri org/542 452 Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule, 19. detsember 1941, ERAF 1.1.857, 1–4; ERA R-1.5.33, 1–4.

⁵² N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise peavalitsuse 2. osa-konna ülema 1. järgu intendandi Tolmatševi kirjad EK(b)P KK sekretärile Karotammele, 13. märts, 15. aprill, 27. aprill 1942, ERAF 1.1.383.

⁵³ 7. diviisi staabiülema alampolkovnik Harri Lesseli artikkel (1943) „Jooni 7. eesti laskur-diviisi tegevusest Isamaasõjas”, ERAF 78.1.51, 3. Need ei ole mälestused. Autor on kasutanud

7. eesti laskurdiviis formeeriti 44. tagavarabrigaadi baasil, mille ülem oli polkovnik Kozõrev.⁵⁴ 18. jaanuaril 1942. aastal oli diviisis 458 ohvitseri ning 1169 seersanti ja reameest, 11. märtsil 1942. aastal 11 461 meest, 13. aprillil 1942. aastal 11 022 meest.⁵⁵

Diviisi tagavaraüksuse moodustamiseks palus EK(b)P KK 4. veebruaril 1942 riikliku kaitsekomitee esimehelt Stalinilt luba formeerida üksik eesti tagavarapataljon. 9. veebruaril 1942 luba saadi.⁵⁶ Juba 14. veebruaril 1942 käskis kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogul alustada üksiku eesti tagavarapataljoni asemel 1. eesti tagavarapolgu formeerimist, mille nimekirjaliseks koosseisuks nähti ette 617 inimest püsi- ja 6000 inimest vahelduvkoosseisus. Komplekteerimine tuli lõpetada 1. aprilliks 1942.⁵⁷ Tagavarapolku kuulusid neli õppe-laskurpataljoni, kuulipildujapataljon, 45 mm tankitõrjepatarei, miinipildujapataljon, siderood, sapöörirood, õhukaitserühm ja majandusrühm. 28. veebruariks 1942 formeeriti paranejate rood püsikoosseisuga seitse ja vahelduvkoosseisuga 250 inimest. 1942. a märtsis moodustati jaotuspunkt, kuhu koondati saabujad, kes jaotati hiljem allüksustesse. Haigetele rajati 600-kohaline statsionaar.⁵⁸ Hiljem moodustati ka ohvitseride reserv, sügisel veel suurtükidivisjon ja automaaturite rood.⁵⁹ 12. veebruaril 1942 saabus Krasno-Uralskist 1500-meheline ešelon, mis sai 1. eesti tagavarapolgu aluseks. Esialgu oli polgu ametlik nimetus 7. eesti laskurdiviisi tagavarapolk. Ehkki 1. eesti üksik tagavarapolk pidi kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko 14. veebruari 1942. a korraldusel alluma vahetult Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule, allutas viimane polgu

7. laskurdiviisi lahingupäevikut, lahingukäske, šifrikaustu, kindral Ivan Moissejenko märkmeid formeerimisperioodist ja operatiivkaarte.

⁵⁴ Veimeri kiri Karotammele, 27. märts 1942.

⁵⁵ Tolmatševi kirjad Karotammele, 13. märts ja 15. aprill 1941.

⁵⁶ NSVL kaitse rahvakomissari asetäitja I järgu armeekomissar J. Štšadenko šifrogramm nr org /2/ 562 cc. Uurali Sõjaväeringkonna Sõjanõukogule, 14. veebruar 1942, ERA R-1.5.33, 67a.

⁵⁷ Ibid.; ERAF 1.1.857, l 16–17.

⁵⁸ Märkused I Eesti Üksiku Tagavara Laskurpolgu formeerimise kohta, koostanud F. Kõlli, 20. august 1942, ERAF 80.2.1.

⁵⁹ N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise peavalitsuse ülema asetäitja Beljakovi telegramm org/2/788 789 EK(b)P sekretärile Nikolai Karotammele, 26. oktoober 1942, ERAF 1.1.385.

korraldust eirates 44. tagavaralaskurbrigaadi juhatusele, kes rakendas seda odava tööjõuna majandustöödel.⁶⁰

Tagavarapolgu isikkoosseis muutus pidevalt, sest teise eesti diviisina formeeritud 249. laskurdiviis sai suurema osa isikkoosseisust tagavarapolgust. 11. märtsil oli polgus 7497 meest.⁶¹ 15. juulini 1942 võttis tagavarapolk vastu umbes 11 800 meest. 14. veebruarist kuni 17. juulini 1942 suunas tagavarapolk 7. ja 249. diviisi 6727, demobiliseeris 321 ning saatis pikaajalisele puhkusele (üks kuni kuus kuud) 130 meest. Sel ajavahemikul suri polgus 342 inimest.⁶² Suurema osa ajast oli polk väljaõppe asemel majandustöödel. Tagavarapolk oli ka kosumispaiaks tööpataljonist tulnud meestele. Erinevalt tavalisest Punaarmee tagavaraüksusest tegeles eesti tagavarapolgu staap ka mobiliseerimata jäänud ENSV kodanike kindlakstegemisega.

7. eesti laskurdiviisi formeerimisel selgus, et üks diviis ei suuda vastu võtta kõiki eestlastest sõjaväekohustuslasi, kes olid Nõukogude Liidu tagalas. Sellepärast alustati 2. ja 4. tagavarabrigaadi õppelaagrites Tšeljabinski oblastis uue eesti diviisi formeerimist. 1. järgu armeekomissari Štšadenko 10. veebruari 1942 direktiivi järgi oli diviisi number 423 ja see koosnes 1396., 1401. ja 1404. laskurpolgust, 1007. suurtükiväepolgust jt väeosadest. 6. märtsil 1942 nimetati diviis 249. eesti laskurdiviisiks. Ümber nimetati ka diviisi väeosad, vastavalt 917., 921. ja 925. laskurpolk, 779. suurtükiväepolk, 307. üksik tankitõrjedivisjon, 669. üksik sidepataljon, 161. üksik kuulipildujapataljon, 417. üksik sapööripataljon, 469. üksik miinipildujadivisjon, 328. üksik moto-laske luurerood, 243 keemiakaitserood, 326 üksik õhukaitsepatari, üksik laske-luure-ratsaeskadron, õppepataljon, 65. üksik autorood, 267. meditsiini-sanitaarpataljon, 312 välileivatööstus, 1883. välipost ning 1194. Riigipanga välikassa.⁶³ Uurali sõjaväe-

⁶⁰ Kõlli, Märkused I Eesti Üksiku Tagavara Laskurpolgu formeerimise kohta.

⁶¹ Tolmatševi kiri Karotammele, 13. märts 1941.

⁶² Statistiline kokkuvõte 1. Eesti tagavara laskurpolgu kohta ajavahemikus 14. veebruar – 15. juuli 1942; Сводка статистических данных о 1-м Эстонском отдельном запасном стрелковом полке по состоянию на 15-ого июля 1942-ого года, ERA 1.5.43, l 60–64; ERAF 1.1.384.

⁶³ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko direktiiv nr УФ 1813069, 10. veebruar 1942, ERA R-1.5.33, 73–75.

ringkonna sõjanõukogu alustas diviisi formeerimist 1942. a veebruari lõpus Tšerbakulis.

249. diviisi formeerijaks määrati polkovnik August Vassil, kes pidi formeerimise lõpetama 1. maiks 1942.⁶⁴ 249. diviisi komplekteerimine oli palju raskem kui 7. diviisi moodustamine, sest erialaspetsialiste (suurtükiväelasi, sideväelasi, sapööre, miinipildureid) diviisi jaoks ei jätkunud. 13. märtsil 1942 kuulus 249. diviisi 3560 meest.⁶⁵ Diviisi reakoosseisu komplekteerimine lõppes 1942. a mais, kui tagavarapolgust saabus täiendus. Ohvitseride ja seersantkoosseisu komplekteerimine jätkus kuni diviisi rindele saatmiseni.

8. eesti laskurkorpuse formeerimine

Millal Nõukogude Liidu kõrgem juhtkond otsustas eesti diviisid ühtseks laskurkorpuseks formeerida, pole teada. Võimalik, et põhimõtteline otsus tehti juba 1942. a mais. 19. mail 1942 esitasid EKP(b)P KK ja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu taotluse NSVLi riikliku kaitsekomitee esimehele Jossif Stalinile eesti laskurkorpuse moodustamiseks. Vaevalt, et taotlus sündis pelgalt eesti kommunistide peades. Esialgu ei juhtunud siiski midagi. 1942. a augustis paigutati eesti diviisid ümber Moskva oblastisse – 7. diviis Jegorjevskisse ja 249. diviis Kolomna piirkonda.

5. septembril 1942 pidas EK(b)P KK sekretär Karotamm telefonivestluse Jossif Staliniga. Karotamm kandis ette, et on formeeritud kaks eesti laskurdiviisi, neist 7. diviisis 10 500 ja 249. diviisis 13 500 inimest, lisaks tagavarapolgus umbes 7000. Stalin soovitas EK(b)P KK-l mõelda ka kolmanda eesti diviisi formeerimisele. Karotamm vastas, et Nõukogude Liidu põhjapoolsetes rajoonides on veel 10 000 – 15 000 eestlast, kes pole rahvusväeosades, „erinevatel töödel”. Stalin pakkus võimaluse liita eesti korpusega üks läti diviis,⁶⁶ millele Karotamm oli vastu ja pakkus, et selleks

⁶⁴ 249. laskurdiviisi ajalugu, 11. mai 1943, ERAF 79.1.30, 31–32.

⁶⁵ Tolmatševi kiri Karotammele, 13. märts 1942.

⁶⁶ Punaarmee 201. läti laskurdiviis formeeriti 1941. a lõpus. Isikkoosseisus oli siis 10 248 sõjaväelast, neist lätlast umbes pool. Diviisi kuulusid 92., 122., 191. laskurpolk ja 220. suurtükiväe-

võiks olla hoopis mõni venelastest koosnev, soovitatavalt kaardiväediviis. Stalin lubas küsimusega tegeleda, samuti lubas ta, et korpuse moodustamine otsustatakse peagi lõplikult.⁶⁷

Lembit Pärna mälestuste järgi kutsuti ta 20. septembril 1942 kindralstaabi ülema asetäitja kindralleitnant Aleksei Antonovi juurde, kes tutvustas talle eesti laskurkorpuse formeerimise direktiivi projekti. Punaarmee kaadrite peavalitsuse ülem kindralmajor Aleksander Rumjantsev andis üle korpuse ja diviiside juhtivkoosseisu ümberpaigutamise projekti.⁶⁸

Korpuse formeerimist alustati kaitse rahvakomissari asetäitja Jefim Štšadenko direktiivi alusel 25. septembril 1942.⁶⁹ Korpus formeeriti 249. laskurdiviisi juures, isikkoosseis (s.o korpuse juhatus ja korpuseväeosad) saadi 7. ja 249. eesti laskurdiviisist, Moskva sõjaväeringkonnast ja kaitse rahvakomissariaadist, formeerimist juhtis Moskva sõjaväeringkonna staap.⁷⁰ 85. korpuse suurtükiväepolk formeeriti Kolomnas suurtükiväe peavalitsuse õppekeskuse juures.⁷¹ 21. oktoobril 1942 määrati

polk. 1942. a alguses osales diviis Moskva lahingus, 1942. a veebruarist kuni 1943. a aprillini lahingutes Staraja Russa ja Demjanski vahel. 1942. a oktoobris nimetati diviis ümber 43. läti kaardiväe laskurdiviisiks ja määrati 1943. a aprillis reservi. 1944. a suvel ühendati 308. läti laskurdiviisiga 130. läti laskurkorpuseks (lätlasi oli korpuses umbes pool). 1944–1945 võitles korpus Lätis, lõpetades sõja Kuramaal nagu ka eesti laskurkorpus. Punaarmee leedu diviis, 16. leedu laskurdiviis (koosseisus 156., 167., 249. laskurpolk ja 224. suurtükiväepolk) formeeriti riikliku kaitsekomitee 18. detsembri 1941. a otsuse alusel (samal kuupäeval, kui lubati ka eesti rahvusväeosad). Esialgu oli diviisi isikkoosseisus 10 250 sõjaväelast, sellest umbes kolmandik leedulasi, sama palju oli ka juute ja venelasi. 1942. a detsembrist 1944. a suveni oli diviis lahingutes Orjoli oblastis ja Valgevene piiril, hiljem Leedus. Alates 1944. a novembrist võitles Kuramaal, välja arvatud lühike periood 1945. a alguses, kui diviis saadeti sümboolselt Klaipedit (Meemelit) vallutama. (Punaarmee 16. laskurdiviis, mis oli formeeritud 1918. aastal ja paigutatud 1939. a baasidelepingu järgi Eestisse, oli 1941. a suvel Eestis puruks löödud ja laiali saadetud. Number anti leedu diviisile.)

⁶⁷ Nikolai Karotamme märkmed telefonikõnest Jossif Staliniga 5. septembril 1942, ERAF 47.2.73, 150–151p.

⁶⁸ L. Pärn, *Sõjakeerises* (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 112–113.

⁶⁹ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko direktiiv nr opr/2/787980, 25. september 1942, ERAF 63.1.16, 2.

⁷⁰ Ülevaade 8. ELK formeerimisest ja tegevusest 20.09.–20.11.1942, ERAF 1.1.385.

⁷¹ „85. korpuse suurtükiväepolgu ajalugu”, koostatud 1943. a 85. suurtükiväepolgu staabi poolt, ERAF 63.1.61, 2–3p.

corpuse koosseisu 49. üksik sidepataljon.⁷² 28. sapööripataljon moodustati Kolomnas. Peale kahe eesti diviisi allutati oktoobri alguses corpuse staabile 9. kaardiväe laskurdiviis (varem 78. laskurdiviis), mis paiknes Seltsõ küla lähedal Kolomnast 30 km kagus.⁷³ See diviis viidi corpuse alluvusest välja juba 13. oktoobril 1942.⁷⁴

Corpuse juhatus ja 7. eesti laskurdiviis koondati novembri alguses Toropetsi linna lähedale ja 249. diviis Selžarovosse.⁷⁵ 9. novembril 1942 allutati 9. kaardiväe laskurdiviisi asemel corpusele 19. kaardiväe laskurdiviis.⁷⁶ 14. novembril allutas Kalinini rinde juhatus corpusele 37., 38. ja 215. tankipolgu, mis jõudsid corpuse koondumisrajooni 15.–17. novembril (38. tankipolk allutati 17. novembril 3. löögiarmeele).⁷⁷

Korpus allutati otse Kalinini rinde juhatajale kindralleitnant Maksim Purkajevile. Koos mitte-eesti väeosadega (19. kaardiväe laskurdiviis ja 85. corpuse suurtükiväepolk) oli 1942. a 10. detsembril korpuses 32 463 sõjaväelast, neist üle kolmandiku Nõukogude Liidu kodanikud.

8. eesti laskurkorpus sai oma tuleristsed Velikije Luki all, kus saadi ettekujutus Punaarmee võitlusmeetoditest. Isegi poliitettekannetest, mis tavaliselt ilustavad tegelikkust, ilmneb kriitikat Punaarmee igapäevaelu kohta. Hävitava hinnangu corpuse tegevusele Velikije Luki lahingutes andis corpuse poliitosakonna ülem Hendrik Allik. Tema sõnul luure sisuliselt puudus. Dzottide asukohad ja tulesüsteem tehti kindlaks suurte kaotuste hinnaga alles lahingu käigus. Allik heitis Punaarmeele ette inimestega mittearvestamist: „[---] Kogu aeg püüti rõhuda kogu rindel kõhuga peale. Ka siis veel, kui vaenlase nõrgad kohad olid avastatud [---]. Alles siis, kui väeosad olid verest tühjaks jooksnud ja seal enam lihtsalt ei olnud kedagi peale saata, viidi jäänused üle vaenlase nõrkade kohtade kallale. [---] Kogu aeg käis mõttetu tagaajamine ja vahet-

⁷² „49. üksiku sidepataljoni ajalugu”, koostatud märtsis 1943 vanemleitnant Ivanovi, kapten Maulini ja II järgu suurtükiväetehniku Karišini poolt, ERAF 63.1.62, 6.

⁷³ Ülevaade 8. ELK formeerimisest ja tegevusest 20.09.–20.11.1942.

⁷⁴ 8. ELK lahingutegevuse päevik, ERAF 63.1.16, 8.

⁷⁵ 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, ERAF 63.1.16, 12–14.

⁷⁶ Kalinini rinde juhataja kindralleitnant Purkajevi käskkiri, 9. november 1942, ERAF 63.1.16, 14.

⁷⁷ 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, 20–22.

pidamatu kallaletung ööl ja päeval, mille tagajärg oli, et lakkamatu kallaletungi asemel oli lakkamatu meeste tammumine või lamamine vaenlase tule all, mis tõi kaasa küll kaotusi meile, kuid vaenlasele suurt kahju ei teinud. [---] Kergem oli saada teada, kuidas on olukord Põhja-Aafrikas või Stalingradi all, kui seda, kus asub naaberdiviis või polk ja mida ta teeb. [---]”⁷⁸

Aastatel 1940–1941 Eestis kogetu, tööpataljonide kogemus, igapäeva-elu väljaõppelaagris koos kõige Nõukogude elu juurde kuuluvaga, kaastlaste arreteerimine ja Punaarmee inimestega mitteametav sõjapidamisviis viisid alla korpuse moraali. Vaatamata poliitöötajate ajupesule ja ligi aasta kestnud selekteerimisele algas 8. eesti laskurkorpuse lahingusse saatmisel 1942. a lõpus Velikije Luki alla massiline ülejooksmine, seda nii välisrindel kui ka siserindel Velikije Luki linna. Saksa okupatsiooni aegse Eesti Julgeolekupolitsei andmetel oli ülejooksnuid kokku 1887.⁷⁹ Need andmed ei pruugi olla täielikud, sest täpne teave Velikije Luki linna ülejooksnu kohta puudub. Julgeolekupolitsei andmeid võib üldjoontes siiski usaldada. 8. eesti laskurkorpuse lahingupäeviku kohaselt olid kaotused surnute, haavatute, vangilangenute ja teadmata kadunutenä 10 487 meest. Statistika üritas ülejooksmissi kinni mätsida ja ülejooksikud läksid enamasti kirja teadmata kadunutenä, keda oli kokku 1923.⁸⁰ Need andmed ei kajasta siiski päris tegelikku seisust – kaotused olid suuremad. Näiteks korpuse eriosakonna ülema major Johannes Tipneri andmetel kaotati kokku 16 253 meest, kellest 3365 jooksis üle, langes vangi või jäi teadmata kadunuks.⁸¹

21. jaanuaril 1943 saadeti korpus Kalinini rinde reservi ümberformeerimisele, mis kestis 1943. aasta suveni.⁸² Et mobiliseeritud ja eva-

⁷⁸ 8. ELK poliitosakonna ülema Alliku ettekanne EK(b)P KK sekretärile Karotammele. 19. jaanuar 1943, ERAF 1.1.493.

⁷⁹ Eduard Raig, *Fakte ja mälestusi* (Võru: Täht, 1997), 110.

⁸⁰ 8. ELK lahingutegevuse päevik, ERAF 63.1.16, 104, 127.

⁸¹ 8. Eesti Laskurkorpuse NKVD eriosakonna ülema riikliku julgeoleku alampolkovniku Tipneri teatis eriosakonna tööst ajavahemikul 1. november 1942 – 1. märts 1943, 14. märts 1943, ERAF 1.1.495.

⁸² 925. laskurpolgu lahingupäevik, 04.03.1942–26.01.1943, koostanud 925. laskurpolgu staabiülema major Freiberg, ERAF 79.1.223, 10–10p; ERAF 63.1.16, 133.

kueeritud Eestist pärit meeste reservid olid ammendatud, hakkas korpus kaotama ka oma rahvuslikku ilmet.

30. juunil 1943 oli eesti diviisides 18 530 meest, neist eestlasi umbes 14 000 (75,6%). Kokku oli korpuses 21 784 meest, lisaks korpuse juhatus ja eriväeosad, kus teenis 3254 meest. Nende rahvusliku koosseisu kohta pole andmeid, kuid et on teada, et eestlasi eriväeosades üldiselt ei teeninud, võib arvata, et korpuse koosseisus oli eestlaste osakaal langenud umbes kahele kolmandikule. Kui paljud neist olid Venemaa eestlased, pole teada.⁸³

Lahingud Velikije Luki all andsid NSV Liidu kõrgemale juhtkonnale selge signaali 8. eesti laskurkorpuse usaldusväärsest ja edaspidi neid enam lahingusse ei saadetud, välja arvatud korpuse suurtükivägi, millel relvade iseärasuse tõttu vaenlasega otsekontakt puudus. Kuni 1944. a veebruarini tegi korpus labidatööd kaitserajatiste väljaehitamisel. Mingil määral tehti ka sõjalisi ja poliitõppusi.⁸⁴

1. veebruaril 1944 arvati 8. eesti laskurkorpus Kõrgema Ülemjuhatuses reservi⁸⁵ ja saadeti Eesti piiri lähisteles Kingissepa rajooni. 20. veebruaril allutati korpus Leningradi rinde 59. armeele.⁸⁶ Lahingutest Narva all võttis osa jällegi ainult suurtükivägi. Ülejäänud isikkoosseis tegeles kaitsetööde ja demineerimisega kuni 4. septembrini, kui korpus allutati 2. löögiarmeele ja anti käsk ümberpaiknemiseks Lõuna-Eestisse.⁸⁷

⁸³ Peeter Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941–1945 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), 106–107.

⁸⁴ Vt Kalinini rinde juhatuses käskkirjad nr 00257/он, 11. mai 1943, nr 8337/III ja nr 8369/III, 16. juuni 1943, ERAF 63.1.16, 195; 925. laskurpolgu ajaloopäevik 15.05–25.07.1943, koostanud nooremleitnant Jüri Piik, ERAF 79.1.224, 16.

⁸⁵ Kõrgema Ülemjuhatuses direktiiv nr 291586, 31. jaanuar 1944, ERAF 1-47-22, 4.

⁸⁶ Leningradi rinde staabi käskkiri nr III/T/2474, 20. veebruar 1944, ERAF 1-47-22, 5.

⁸⁷ Leningradi rinde käskkiri nr 282/он, 2. september 1944; Leningradi rinde staabi šifrogramm nr 11342/ III, 2. september 1944, ERAF 1.47.22, 5.

8. eesti laskurkorpuse formeerimise tagamaad

8. eesti laskurkorpus kuulus tegevarmee koosseisu üle kahe ja poole aasta. Korpus tervikuna osales sõjategevuses 125 päeva: Velikije Luki all 39 päeva, Eesti vallutamise operatsioonis 69 päeva (enamiku sellest Saaremaal) ja Kuramaal 17 päeva. Lisandub korpuse suurtükiväe tegevus 2. Balti rinde koosseisus Neveli, Novosokolniki ja Nasva all 1943. a sügisel ning Narva rindel 1944. aastal.

Siinkohal ei laskuta lahingutegevuse detailidesse. Teemat on üksikasjalikult käsitletud nõukogude ajal, samuti on üht-teist avaldatud pärast Eesti iseseisvuse taastamist.⁸⁸ Käesoleva artikli kontekstis pakub huvi küsimus, miks rahvusväeosad üldse formeeriti.

Silmatorkav on Punaarmee eesti korpuse väga pikk formeerimispeerioid, sisuliselt terve aasta. Punaarmee formeerimis- ja ümberformeerimispeerioid kestis sõja ajal aga napilt paar nädalat. Korpuse formeerimine oli ka NSV Liidu kõrgema sõjaväelise juhtkonna tähelepanu all. 7. eesti laskurdiviisi väljaõppe käiku kontrollis, hiljem juhtis isiklikult Punaarmee sideväe inspektor kindralleitnant Vassili Mordvinov. 5. mail 1942 inspekteeris diviisi riikliku kaitsekomitee komisjon eesotsas marssal Kliment Vorošiloviga.⁸⁹ Ka 249. laskurdiviisi väljaõpe pakkus kaitsekomiteele huvi, Vorošilovi komisjon inspekteeris diviisi 8. mail.⁹⁰

Ehkki isikkoosseis komplekteeriti 1942. a maiks, väeosi lahingusse ei saadetud.⁹¹ Sügisel otsustati eesti rahvusväeosad koondada laskur-

⁸⁸ Lahingutegevusest täpsemalt vt Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas; Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, I–II, peatoim Leonid Lentsman (Tallinn: Eesti Raamat, 1971, 1977); *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945, в трех книгах*, koost K. Л. Орлов jt (Riia: Liesma, 1966, 1967, 1969); Velikije Luki in memoriam, koost Viktor Boikov (Tallinn: Olion, 1992); Korpusepoisid; Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942,” „The 8th Estonian Rifle Corps in Northwestern Russia in 1942–1944,” „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from Summer 1945 in Estonia,” – *Estonia 1940–1945*, 885–926, 1001–1018.

⁸⁹ Lessel, „Jooni 7. eesti laskurdiviisi tegevusest Isamaasõjas,” 5.

⁹⁰ 249. laskurdiviisi ajalugu, ERAF 79.1.30, 34–35.

⁹¹ Arvestades pikka formeerimispeerioidi, tunduvad pärast sõda rahva seas liikunud lood sellest, et laskurkorpus kavatseti algselt Stalingradi alla saata, üsna ebaloogilised. Neil juttudel võib aga siiski tõepõhi all olla. See selgub Karotamme üleskirjutustest telefonivestlustest

*Kindralmajor Karl Aru, 8. eesti laskurkorpuse suurtükiväeülem
1944–1945. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum*

corpuseks, mis lõpetati 1942. a oktoobri keskel. Ka see ei tähendanud veel rindele saatmist, sest 12. oktoobril 1942 määrati korpus Kõrgema Ülemjuhatause Peakorteri reservi.⁹² Alles alates 7. novembrist 1942 kuulus korpus tegevarmee koosseisu. Alguses planeeriti korpus saata looderindele

Staliniga 23. septembri 1942. a õhtust. Kindralstaap määras corpuse esialgseks formeerimiskohaks Kamõšini Saratovi oblastis. Kamõšini asukoha järgi võib eeldada, et korpus kavatseti saata sealt Stalingradi rindele. Karotamm palus Stalinit määrata corpuse edasiseks tegevuspiirkonnaks Nõukogude Liidu lääne- või loodepiirkond. Stalin lubas asja kindralstaabiga arutada ja teatas varsti, et kindralstaabi otsust on muudetud ja formeerimispiirkonnaks määrati Jegorjevsk. Karotamme koostatud stenogrammi autentsuses pole põhjust kahelda; küsimuseks aga jääb, kas liiduvabariigi parteisekretär sai nõnda lihtsalt mõjutada Stalini ja kindralstaabi otsuseid. Vt Nikolai Karotamme märkmed telefonikõnest Jossif Staliniga 23. septembril 1942, ERAF 9607.1.177, 155–157.

⁹² Moskva sõjaväeringkonna juhatause käskkiri nr 17760, 12. oktoober 1943, ERAF 63.1.16, 8.

Valdai rajooni, kuid Lihhoslavi raudteesõlmes muudeti marsruuti ning korpus suunati Kalinini rinde reservi asukohaga Toropetsis ja Andreapolis, sealt edasi juba Velikije Luki alla.⁹³

Ebaharilikult pikk formeerimisperiood osutab ka teistele korpusega seotud plaanidele kui ainult sõjaline rakendamine. Siinkohal on oluline paralleelina meenutada, et samal ajal Punaarmee rahvusväeosadega alustati ühtlasi esimeste eesti vabatahtlike üksuste formeerimist Saksa 18. armee tagalaülema (julgestusgrupid 181–186) ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvuses (kaitsepataljonid nr 37–42). Täpselt samal ajal, vastavalt 22. ja 28. oktoobril 1941, kinnitas väegrupi Nord tagala juhataja kohusetäitja kindralleitnant Karl von Tiedemann viimaste teenistuskorraldused.⁹⁴ Kas tegemist on juhusliku kokkulangevusega või kas NSV Liidu poliitiline juhtkond seda oma otsuses eesti diviiside moodustamise lubamise kohta ka silmas pidas, ei ole teada.

Samal ajal moodustati Punaarmee läti diviisid, mis hiljem samuti korpuseks formeeriti, ja leedu diviis. Punaarmee koosseisus oli veel kolm kasahhi diviisi, armeenia, aserbaidžani, baškiiride, georglaste jt diviisid. Paralleelina tuleb jällegi märkida, et eestlaste, lätlaste, leedulaste, ukrainlaste, valgevenelaste, Kesk-Aasia ja Volga türgi rahvaste, Põhja-Kaukaasia rahvaste, aserbaidžaanlaste, armeenlaste, georglaste jt rahvuslikud üksused moodustati 1941. a lõpust alates ka *Wehrmacht*'i ja Saksa politsei alluvuses. Nõukogude Liidu ja Kolmanda Riigi sõjas vajasisid liitlasi mõlemad pooled. Nii Nõukogude Liidu kui ka Kolmanda Riigi kõrgem poliitiline juhtkond umbusaldasid üsna ühtemoodi oma vabatahtlikke või sunnitud liitlasi okupeeritud rahvaste seast.

1941. a suvel ja sügisel kaotas Punaarmee miljoneid mehi langenute ja sõjavangidena. Seetõttu, kaotuste korvamiseks, mobiliseeriti Punaarmeesse oma „patte kodumaa ees lunastama” ka NKVD Gulagi vangilaagrite vange, kes saadeti enamasti eeslinile. Arvestades sellega, et esialgu saadeti Punaarmeesse mobiliseeritud eestlased hoopis üle kogu NSV Liidu erinevatesse tööüksustesse, mis 1941. a septembris määrati Gulagi

⁹³ Velikije Luki in memoriam, 3; 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, 11.

⁹⁴ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces” – Estonia 1940–1945, 834–839.

süsteemi, võiks arvata, et rahvusväeosade formeerimine oli osa vangide vabastamise aktsioonist.

Seadmata kahtluse alla korpuse võitlejate isiklikku vaprust ja sõjalisi teeneid, tõuseb esile ka eesti rahvusväeosade propagandistlik roll. Kuna NSV Liidu liitlased Teises maailmasõjas ei tunnistanud Eesti, Läti ja Leedu okupeerimist ja annekteerimist 1940. aastal, oli tarvis näidata, et eesti rahvusväeosad osalesid Eesti NSV vabastamises. Hoolimata sellest, et NSV Liit ja hiljem Venemaa on alaväärtustanud oma liitlaste rolli sõja võidukas lõpus, oli ka NSV Liidu jaoks eluliselt tähtis Saksa vägede sidumine muudel sõjatandritel ja USA *lend-lease*'i abiprogrammi raames antav sõjaline ja majanduslik abi. Pragmaatilistel kaalutlustel, seades esiplaanile Saksamaa ja tema liitlaste purustamise, olid lääneliitlased valmis mõningate mööndustega tunnistama laienenud NSV Liidu sõjaeelseid piire. Siinkohal tuleb tagasi minna 1941. aasta augustisse, kui USA president Franklin D. Roosevelt ja Suurbritannia peaminister Winston Churchill kirjutasid üheskoos alla Atlandi hartale. Selle peamised punktid olid rahvaste enesemääramisõigus ja territoriaalsete muudatuste keelamine. Mõlemad suurriigid lubasid respektida rahvaste suveräänset õigust valida endale ise valitsemiskord. Teherani ja Jalta konverentsil jõuti siiski kokkuleppele, et NSV Liidu sõjaeelsed piirid (s.t 22. juuni 1941 seisuga) edaspidi arutuse alla ei tule. Et säilitada vähemalt formaalseltki Atlandi harta väärikust, tuli Nõukogude Liidul oma liitlaste rahustamiseks teha ka teatud järeleandmisi ja siinkohal sobisid rahvusväeosad selleks suurepäraselt.⁹⁵

Nõukogude ajalookirjutus rõhutas eesti laskurkorpuse rolli Tallinna „vabastamises” 22. septembril 1944. Samas oli korpuse eelsalga roll Tallinna operatsioonis üsna väike. Tallinna hõivamise peajõududeks olid Leningradi rinde 8. armee laskurkorpused. Eesti laskurkorpus kuulus 2. löögiarmee koosseisu ja pidi Tartu poolt läbi Kesk-Eesti tungima Eesti läänerrannikule. Alles vahetult enne Punaarmee väekoondiste Tallinna

⁹⁵ Vt Tom Bower, Punane ämblikuvõrk: M16 ja KGB nupumehed (Tallinn: Ersen, 1998), 47–50; Geoffrey Roberts, Stalin's wars: from World War to Cold War, 1939–1953 (New Haven-London: Yale University Press, 2006), 165–168; Елена Зубкова, Прибалтика и Кремль: 1940–1953 (Москва: РОССПЭН: 2008), 133–136.

lähistele jõudmist eraldati korpuse 354. laskurpolgust lahingugrupp või löögiüksus – umbes kaks pataljoni jalaväge, mida tugevdati tankide ja soomusmasinatega –, mis samuti Tallinna peale suunati. Suur ideoloogiline tähtsus anti sellele, et just leitnant Johannes Lumiste heiskas Pika Hermannini torni punalipu. Samas omistasid esimesed reportaažid „vabastatud Tallinnast” selle au hoopis V. Vjurkovile ja N. Golovanile. Veel 1948. aastal avaldas ajaleht Sovetskaja Estonija TASSi foto, millel Vjurkov ja Golovan heiskavad punalipu Pika Hermannini torni. Asjasse sekkus EK(b)P KK I sekretär Nikolai Karotamm isiklikult ja teatas ajalehe toimetusele resoluutselt, et lipu heiskaja oli leitnant Lumiste. Mingeid konkreetseid põhjendusi ta selle tõestuseks ei toonud.⁹⁶

Eesti laskurkorpus saadeti tervikuna lahingusse alles pärast poolteist aastast kestnud vaheaega, 17. septembril 1944 Emajõe rindelt alanud pealetungil, kui Saksa väejuhatuse oli juba otsustanud Eesti maha jätta. Võimalik, et sellega üritati vältida massilisi ülejooksmisi nagu Velikije Luki all. Kartusteks oli ka põhjust. Eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš ülem Johannes Tipner kandis 1. oktoobril 1945 ette, et 1944. a septembrist 1945. a oktoobri alguseni 1945 oli korpusest deserteerinud 1150 inimest. Enamik neist olid siiski 1944. ja 1945. aastal Eestist Punaarmeele mobiliseeritud mehed.⁹⁷

Teine, võimalik, et olulisem põhjus, miks korpust lahingusse ei saadetud, võis olla korvamatute inimkaotuste vältimine. Korpust nähti suuresti ka tulevase Eesti NSV kaadri taimelavana. Sellest annab tunnistust EKP KK kirjavahetus NSV Liidu poliitilise ja sõjalise juhtkonnaga. 6. juunil 1944 saatis Nikolai Karotamm kirja Leningradi rinde juhatajale marsal Leonid Govorovile ning palus, et eesti korpust ei kasutataks Narva jõe ja Peipsi järve forsseerimisel, sest nende operatsioonide eeldatavad

⁹⁶ Vt lähemalt: Toomas Hiio, „Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944,” – Löögiüksus „Admiral Pitka”, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944” ettekanded, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, koost Toomas Hiio (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2008), 32–33.

⁹⁷ 41. kaardiväe eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš ülem kaardiväepolkovnik Tipneri õiend korpusest deserteerinute kohta 1. oktoobri 1945. a seisuga, ERAF 1.3.433, 109–109p; desertööride kohta vt Eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš koostatud desertööride nimekirjad 1944–1946, ERAF SM 5.1.2, SM 5.1.3.

kaotused elavjõus ei võimalda komplekteerida tulevast Eesti NSV kaadrit. Pärast Narva jõe forsseerimist soovitati korpust kasutada näiteks alates Jõhvist.⁹⁸ Sõjajärgse EK(b)P liikmeskonnast moodustasid suure osa just laskurkorpuse veteranid. Ka sõjajärgse Eesti NSV partei- ja nõukogude asutustes oli eesti laskurkorpuses võidelnud inimestel kandev roll. Siinkohal ilmneb ühtlasi poliit- ja rivikoosseisu selge vahe: korpuse ja diviiside poliitosakondade ohvitseride, allohvitseride ja sõdurite enamik sai pärast demobiliseerimist „juhtivateks partei- ja nõukogude töötajateks”, rivikoosseis pöördus võimaluse korral tagasi sõjaeelse tegevuse juurde.⁹⁹

1944. ja 1945. aasta mobilisatsioon

Korpuse lahinguteed on Nõukogude Eesti ajalookirjutuses palju käsitletud, kuid maha on vaikitud 1944. ja 1945. a mobilisatsioon. Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi dokumente Eestis ei ole. Selle teadmistelünga täitmine on seetõttu raske ka tänapäeval. Kasutada on üksikud EKP KK dokumendid, mis mobilisatsiooni mingil määral puudutavad.

Leningradi rinde juhataja käskkirja kohaselt 1944. a veebruarist kuulusid „vabastatud” Eestis mobiliseerimisele 17–50-aastased mehed.¹⁰⁰ Käskkirja alusel andis Leningradi rinde staabiülem 16. veebruaril 1944 direktiivi mobiliseerida pärast Eesti vallutamist siit 30 000 inimest kahes osas: Ida-Eestist 15 000 ja Lääne-Eestist 15 000. Mobiliseerimisega pidid tegelema 17 sõjakomissariaati ja üks õppekeskus, mis tuli moodustada 1. eesti tagavarapolgu juurde.¹⁰¹ Riikliku kaitsekomitee 18. detsembri 1941. a määruse nr 1042-c ja kaitse rahvakomissari asetäitja 19. detsembri

⁹⁸ EKP KK sekretäri Karotamme kiri nr 425/cc Leningradi rinde juhatajale armeekindral Govorovile, 6. juuni 1944, ERAF 1.1.862.

⁹⁹ Сведения о количестве офицерского, сержанского /старшинского/ и рядового состава демобилизованных из Красной Армии, Военно-морского Флота по состоянию на 1 октября 1946 года, ERAF 1.5.144, 84.

¹⁰⁰ Leningradi rinde staabiülemade direktiiv nr 2/040989, 16. veebruar 1944, ERAF 1.1.889.

¹⁰¹ 8. eesti laskurkorpuse ülem kindralleitnant Lembit Pärna kiri nr 00209 Leningradi rinde tagalaülemale, 20. veebruar 1944, ERAF 1.1.889.

1941. a direktiivi nr opr/542452-c alusel tuli kõik eesti sõjaväekohustuslased saata eesti rahvusväeosadesse.¹⁰²

Edaspidi tegeles mobiliseerimisega Eesti NSV vabariiklik sõjakomissariaat, sõjakomissariiks määrati polkovnik Karl Kanger. Talle allunud sõjakomissariaadid formeeriti tagalas 1944. a kevadel: lisaks vabariiklikule sõjakomissariaadile komplekteeriti ka 14 linna ja maakonna sõjakomissariaati (Tallinna, Narva, Pärnu ja Tartu linna ning Harju, Järva, Lääne, Pärnu, Saare, Tartu, Valga, Viljandi, Viru ja Võru maakonna sõjakomissariaat), esialgu oli nende seas ka Petseri maakonna sõjakomissariaat. Mobiliseeritute vastuvõtmisega tegeles 32 liikuvat ja 29 statsionaarset väljaõppelaagrit.¹⁰³

25. augustil 1944 kuulutas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu välja elanike registreerimise. Sõjaväe arvele tuli võtta aastakäigud 1896–1905, sõjaväkke mobiliseerida aastakäigud 1905–1926 ja kutsealusteks tunnistada aastakäik 1927.¹⁰⁴ Kui palju eestlasi 1944. ja 1945. aastal Punaarmeesse võeti, pole selge. Umbkaudse arvu annab Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi I osakonna ülema abi kapten Moissejenko õiend 14. veebruarist 1945: 1944.–1945. aastal võeti Eestist Punaarmeesse umbes 15 000 meest.¹⁰⁵ Neile lisanduvad 1945. aastal Punaarmeesse võetud kutsealused ning varasemate aastakäikude mehed. Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi andmetel saadeti väljaõppele 4891 kutsealust (sündinud 1927), kellest kiirkorras õpetati välja 4464. Veel said väljaõppe (ilmselt kontrolliti ka nende tausta) 692 kutsealust 1926. aastakäigust, 1054 meest vanuses 19–30 ning 1445 reservväelast vanuses 31–50 eluaas-

¹⁰² 41. kaardiväe laskurkorpuse staabiülema kindralmajor Jaan Lukase kiri nr OK/010 Uurali Sõjaväeringkonna mobiliseerimis- ja komplekteerimisosakonna ülemale, 2. jaanuar 1945, ERAF 1.5.171, 1.

¹⁰³ Перечень Военных Комиссариатов Эстонской ССР в резерве Ленфронта до особого распоряжения, ERAF 1.1.521, 88.

¹⁰⁴ Kaljo-Olev Veskimägi, Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega (Tallinn: Varrak, 2004), 90.

¹⁰⁵ Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi I. osakonna ülema abi kapten Moissejenko õiend, 14. veebruar 1945, ERAF 1.3.439, 14.

tat, kokku 7660 meest. Niisiis võeti 1944. ja 1945. aastal Punaarmeesse kokku üle 20 000 Eestist pärit mehe.¹⁰⁶

Ei ole teada, kui palju mobiliseeritute jõudis eesti laskurkorpusesse. 42. armee poliitosakonna ülema abi major Petuškovi 17. märtsi 1945. a ettekande järgi oli mõlemas eesti laskurkorpuse diviisis umbes 50 protsenti 1944. ja 1945. aastal Eestist mobiliseeritud mehi. Nii võis neid kokku olla kuni 9000.¹⁰⁷

Suureks probleemiks kujunes Punaarmee poliitosakondadele ja vastuluureosakonnale Smerš asjaolu, et põhiosa mobiliseeritud aastakäikude mehi oli teeninud ka Saksa relvajõududes või Omakaitstes ja nii ei saanud neid rakendada Punaarmee koosseisus. Et andmed paljude kohta puudusid, saadeti enamik esialgu eesti tagavarapolku tausta väljaselgitamiseks. Tegelikult nendega kuigi palju vaeva ei nähtud; sõja lõppedes tagavarapolk likvideeriti ja isikkoosseis saadeti edasi *Baltvojenmorstroi* ehituspataljonidesse, kus neid tegelikult hoiti kinni kui vange, ehkki ametlikult loeti mobiliseerituks Nõukogude Liidu NKVD sisevägedesse. Sinna-samasse saadeti sõja lõppedes ka paljud korpuse laskurdiviiside võitlejad, kui korpuse koosseise vähendati. Kokku lähetati ehituspataljonidesse hinnanguliselt 13 000 eesti sõjaväelast.¹⁰⁸

Näiteks kombinaadile nr 7 (Sillamäe tehas) üle antud ehituspataljonis nr 3 oli 1. juulil 1946 960 inimest:

- 1) 1944–1945 mobiliseeritud kohalike sõjakomissariaatide poolt ja antud otse *Baltvojenmorstroi* käsutusse – 55 inimest;
- 2) 1944–1945 mobiliseeritud, kes suunati ehituspataljoni 63. tagavarapolgust – 510 inimest;

¹⁰⁶ Eesti NSV sõjakomissari ettekanne nr 01887 Leningradi rinde üldise sõjalise väljaõppe osakonna ülemale „Доклад по результатам 1-ой очереди обязательного военного обучения граждан ЭССР в системе Всеобщего обучения органов местного военного управления ЭССР”, 17. juuni 1945, ERAF 1.3.506, 12.

¹⁰⁷ „42. armee poliitosakonna ülema abi major Petuškovi ettekanne 8. eesti laskurkorpuse lahinguvalmidusest, 17. märts 1945,” – Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale, 599.

¹⁰⁸ ЕКР КК sõjalise osakonna juhataja Stammi õiend „Справка об эстонцах Гв. Эст. С. К. в Военностроительных батальонах”, 6. august 1946, ERAF 1.4.60, 94–96.

- 3) 1945. a augustis-septembris 41. kaardiväe laskurkorpusest (eesti laskurkorpuse uus nimi alates 1945. a suvest) ehituspataljoni saadetud „kaardiväelased” – 47 inimest;
- 4) kaadrikoosseis (ohvitseride reservist) – 21 inimest;
- 5) erikontingent – 327 inimest (76 endist Saksa sõjavangilaagrites olnud punaarmeelest ning 251 inimest (sh 18 ohvitseri), kes olid 1944–1945 mobiliseeritud Punaarmeesse, kuid nad saadeti filterlaagrisse, sest olid teeninud Saksa armees).¹⁰⁹

Eesti NSV relvastatud jõudude ministeerium

Rahvusväeosi pärast sõja lõppu ei likvideeritud. Sarnaselt sõjakomissariaatide dokumentatsiooniga ei asu Eestis ka sõjajärgsete rahvusväeosade arhiive ning järgnev lühikokkuvõte on koostatud teiste asutuste arhiividest leitud üksikute juhuslike dokumendikatketel põhjal.

Stalini taotlused rahvusväeosade säilitamisel jäävad ebaselgeks. Ilmselt mängis rahvusväeosade säilitamisel oma rolli see, et Teherani konverentsil nõudis Roosevelt siiski Eestis, Lätis ja Leedus referendumi või vabade valimiste korraldamist, sest maailm tahtvat näha rahvaste vaba tahteavaldust. Samas säilitati rahvusväeosad ka Taga-Kaukaasia liiduvabariikides, ehkki nende riiklik kuuluvus polnud kahtluse all. Võimalik, et ÜRO asutamisega seoses sooviti rahvusväeosi esitada ühe riikluse tunnuseks, et taotleda liiduvabariikidele esindatust ÜROs. Ehkki peatselt sai selgeks, et ÜROsse võetakse Nõukogude Liidu kõrval üksnes Ukraina NSV ja Valgevene NSV – kummalgi rahvusväeosi polnud –, Eesti, Läti ja Leedu ning Taga-Kaukaasia rahvusväeosi siiski laiali ei saadetud ning need elasid üle nii kodanliku natsionalismi paljastamise kui ka Stalini enda.

Rahvuslikud väekoondised pidid olema algselt seotud liiduvabariiklike kaitse rahvakomissariatidega. Üleliidulise kaitse rahvakomissariaadi

¹⁰⁹ ЕКР КК sõjalise osakonna instruktori Tšernõšovi õiend „Справка о положении личного состава 7 стр.-б. „Балтвоенморстроя””, juuli 1946, ERAF 1-4.60, 129–130.

reorganiseerimise otsuse liidulis-vabariiklikeks tegi ÜK(b)P KK pleenum 27. jaanuaril 1944.¹¹⁰ ÜK(b)P KK Poliitbüroo päevakordades aga seda küsimust kajastatud ei ole. Ilmselt oli küsimus arutlusel Poliitbüroo istungil päev varem, 26. jaanuaril, kus päevakorras olid järgmise päeva pleenumi asjad.¹¹¹

1944. a suvel andis Stalin korralduse asuda moodustama liiduvabariikide kaitse rahvakomissariaate. Võib eeldada, et liiduvabariikide juhtkonnad said selleks ka konkreetsemaid instruksioone. EK(b)P KK sekretäri Karotamme kirjast selgub Eesti NSV kaitse rahvakomissariaadi esialgne kava. Sellele allutati nii rahvusväeosad kui ka Eesti NSV vabariiklik sõjakomissariaat. Tulevikus nähti „Eesti Punaarmee”¹¹² järgmises koosseisus: kolm laskurdiviisi, üks tankibrigaad (või -diviis), tagavarapolk, lennuväepolk, suurtükiväepolk, mereväeüksused (merepiiri kaitseks) ja eriväeosad.¹¹³ See oli esialgne kava ja sellisel kujul rahvakomissariaati ei moodustatud. Rahvakomissariaat moodustati formaalselt 17. septembril 1944, kui Eesti NSV Ülemnõukogu võttis kooskõlas NSV Liidu Ülemnõukogu seadusega „Liiduvabariiklike sõjaväeliste koondiste kohta” vastu seaduse, mille alusel moodustati Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaat. Seoses sellega tehti Eesti NSV konstitutsiooni mitu täiendust, millest olulisim oli see, et Eesti NSV-l on „vabariiklikud sõjaväekoondised”.¹¹⁴ Kuni kestis sõda Euroopas, rahvakomissariaati ei moodustatud ja sellist asutust polnud ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) koosseisus. Alles 6. juuni 1945 Eesti NSV Ülemnõukogu seadusega kinnitati Eesti

¹¹⁰ Tõnu Tannberg, „Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel,” – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised (*Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*) 15 [22] (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 226.

¹¹¹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний, 1919–1952: Каталог, в трех томах, т. 3, 1940–1952, редакционная коллегия: Г. М. Адиебеков jt (Москва: РОССПЭН, 2001), 334.

¹¹² Originaalis *Эстонская Красная Армия*.

¹¹³ ЕКР KK sekretäri Karotamme kiri nr 808/ос N. Liidu kaitse rahvakomissarile Stalinile, 23. august 1944, ERAF 1.3.442, 1–2.

¹¹⁴ ENSV Ülemnõukogu seadus „Eesti NSV liiduvabariikliku Riigikaitse Rahvakomissariaadi moodustamise kohta”, 17. september 1944, ERA R-3.3.220; ENSV Teataja nr 2, art 9 (1944).

NSV RKNi struktuur, teiste hulgas oli selles ka liidulis-vabariikliku alluvusega Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaat.¹¹⁵

ÜK(b)P KK Poliitbüroo arutas Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaadi küsimust oma 29. juuni 1945. a istungil. Otsustati määrata kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärn Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariiks.¹¹⁶ 18. juulil 1945 tegi samasisulise otsuse EK(b)P KK büroo.¹¹⁷ Järgmisel päeval kinnitas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium oma seadlusega ta ametisse.¹¹⁸ 2. juunil 1945 kirjutas kindralleitnant Pärn Leningradi rinde juhatajale marssal Leonid Govorovile ja tegi kaks ettepanekut: organiseerida Eesti NSV kaitse rahvakomissariaat ja reorganiseerida eesti laskurkorpuse juhatus rahvakomissariaadi aparaadiks. Rahvakomissariaadile oleksid tema kava järgi allunud kaks üksikut laskurdiviisi. Sõjaolukorras tulnuks rahvakomissariaat uuesti korpuse staabiks reorganiseerida. Mobilisatsiooni pidi korraldama vabariiklik sõjakomissariaat.¹¹⁹ Oma kirjale lisas ta ENSV kaitse rahvakomissariaadi võimaliku struktuuri, kuhu ta kavandas neli inspeksiooni (jala-, suurtüki-, inseneri- ja soomusväe inspektuurid), poliitvalitsuse (diviiside poliitosakonnad, Punaarmee Maja jms), mobiliseerimisvalitsuse (11 maakonna ja neli linna sõjakomissariaati), tagalavalitsuse (toitlustusosakond, intendantuur, auto-transpordiosakond, tehniline osakond, suurtükivarustuse osakond, sõjaväekaubastu, sanitaarosakond, veterinaarosakond ja finantsosakond) ning relvajõudude staabi¹²⁰ (kantselei, operatiiv-, luure-, side-, kaadri-, transpordi- ja sõjalise ettevalmistuse osakonnad, sõja-merejõud, šifreerimis-, sõjaajaloo ja topograafia osakonnad). Eesti tulnuks jaotada kolme diviisi rajooniks:

¹¹⁵ ENSV Ülemnõukogu seadus ENSV Konstitutsiooni § 45 ja 48 muutmise ja täiendamise kohta, ENSV Teataja nr 23, art 341 (1945).

¹¹⁶ ÜK(b)P KK määrus nr П/46/32, 29. juuni 1945, – Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний 1919–1952, т. 3, 1940–1952, 390.

¹¹⁷ ЕКР РКП(б) Бюро määrus nr 119/1, 18. juuli 1945, EK(b)P KK Büroo istungi protokoll nr 119, 18., 19., 25. juuli 1945, ERAF 1.4.196, 1–31.

¹¹⁸ ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus kaardiväe-kindralleitnant Lembit Pärna nimetamise kohta ENSV riigikaitse rahvakomissariiks, ERA R-3.3.399; ENSV Teataja nr 28, art 413 (1945).

¹¹⁹ 8. eesti laskurkorpuse ülem kindralleitnant Pärna kiri Leningradi rinde juhatajale Nõukogude Liidu marssal Govorovile, 2. juuni 1945, ERAF 1.3.442, 26–27.

¹²⁰ Plaanil Armee Staap – Штаб армии.

1. diviis Tallinnas, Haapsalus ja Tapal, 2. diviis Tartus, Võrus ja Valgas ning 3. diviis Viljandis ja Pärnus. Lennuväepolk planeeriti Tartusse, tagavara- ja tankipolk Rakverre.¹²¹

Kohapealne initsiatiiv jäeti Moskvas tähelepanuta. Rahvakomissari tööd puudutavaid dokumente Eestis ei ole, kuid mõned Eestisse jäänud dokumendifragmendid lubavad oletada, et institutsioonina Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaati ei eksisteerinudki.¹²² Puudusid nii koosseisud, põhimäärus, kinnitatud polnud ka ministeeriumi õigusi, kohustusi ja üldisi funktsioone.¹²³ 1947. a sügisel vabastati polkovnik Karl Kanger Eesti NSV sõjakomissari kohalt ja uueks sõjakomissariks määrati kindralleitnant Pärn, kes oli ühtlasi relvastatud jõudude minister.¹²⁴ 1948. a kevadel asus Eesti NSV sõjakomissari kohale kindralmajor Johan Lombak ning Lembit Pärn suunati kõrgematele akadeemilistele kursustele Kliment Vorošilovi nimelise Sõjaväeakadeemia juurde. Pärast kursuste lõpetamist määrati ta sama õppeasutuse operatiivkateedri vanemõppejõuks.¹²⁵ Formaalselt eksisteeris Eesti NSV relvastatud jõudude ministeerium 1951. a 20. jaanuarini, kui kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärn vabastati ministri kohustest.¹²⁶

¹²¹ Предложение по дислокации, ERAF 1.3.442, 28–30.

¹²² ENSV relvastatud jõudude ministri olematut rolli ja autoriteeti näitab Lembit Pärna kiri Nikolai Karotammele 25. märtsist 1947, milles ta avaldas pahameelt, et Eestis võtab paraade vastu admiral Tributs (Balti laevastiku juhataja), kuigi määrustike järgi peaks seda tegema kõrgem ohvitser kohapeal, s.t relvastatud jõudude minister või tema puudumisel kõrgem maavägede ohvitser, s.t 10. kaardiväearmee juhataja. Kirjast selgub ka, et 1947. a märtsis oli liidubariigi relvastatud jõudude minister ametis ainult Eestis. ERAF 1.47.6, 35.

¹²³ ENSV Ministrite Nõukogu ettepanek N. Liidu Ministrite Nõukogu esimehele, projekt Eesti NSV relvastatud jõudude ministeeriumi, üldise sõjaväekohustuse jm kohta, veebruar 1947, ERAF 1.5.25, 32–35.

¹²⁴ ENSV relvastatud jõudude ministri ja ENSV sõjakomissari kindralleitnant Pärna kiri nr 03611 EKP KK I sekretärile Karotammele, 23. oktoober 1947, ERAF 1.5.20, 55–56.

¹²⁵ Karl Aru ja Fjodor Paulman, Meie kindral (Tallinn: Eesti Raamat, 1984), 114.

¹²⁶ ENSV Ülemnõukogu seadlus kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärna vabastamise kohta ENSV kaitseministri kohustest, 20. jaanuar 1951, ERA R-3.3.1561.

Eesti rahvusväeosad pärast Teist maailmasõda¹²⁷

29. mail 1945 määrati 8. eesti laskurkorpus Leningradi rinde reservi ning saadeti Eestisse.¹²⁸ 16. juunil võttis Eesti territooriumi kaitse 8. armee vägedelt üle 10. kaardiväearmee. 1. juulil 1945 määrati eesti laskurkorpus 10. kaardiväearmee alluvusse.¹²⁹

28. juunil 1945 nimetati eesti laskurkorpus kaardiväeväeosaks ja muudeti numeratsioon. Uueks nimeks sai 41. Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpus. 7. eesti laskurdiviis nimetati ümber 118. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipuliseks Laskurdiviisiks, 249. laskurdiviis 122. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipuliseks Laskurdiviisiks.¹³⁰

Korpuseülemaks jäi kindralleitnant Lembit Pärn, poliitosakonna ülemaks polkovnik August Pusta, staabiülemaks ja korpuseülem asetäitjaks rivi alal polkovnik Vassili Külaots, suurtükiväeülemaks kindralmajor Karl Aru ja tagalaülemaks polkovnik Jaan Luks.¹³¹ 118. laskurdiviis paigutati Kloogale ja 122. laskurdiviis Aegviitu.¹³²

1945. a suvel alustati korpuse demobiliseerimist. Esimeses järjekorras vabanesid vanemad aastakäigud. Üle 10 000 mehe saadeti ehituspataljonidesse. Eesti NSV sõjakomissariaadi andmetel oli 10. novembril 1945 arvele võetud 4536 kutsealust (sündinud 1927), kellest olid pikenduse saanud 1400. „Vabu vahendeid” oli seega 3136 inimest. Nendest omakorda

¹²⁷ Vt ka Peeter Kaasik, „Estonian national units in the Soviet Army,” – Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009), 83–94.

¹²⁸ Leningradi rinde sõjanõukogu direktiiv nr 0024, 28. mai 1945 ja Leningradi rinde korraldus nr 006, 28. mai 1945. Vt Краткая историческая справка 41 Гвардейского Стрелково Таллинского Корпуса, koost kindralleitnant Lembit Pärn, 31. mai 1946, ERAF 1.47.22, 1–15.

¹²⁹ 10. kaardiväearmee sõjanõukogu kiri nr 0094 ЕКР КК-le, 16. juuni 1945, ERAF 1.3.442, 31; Leningradi rinde staabi korraldus nr 7356/ ш, 1. juuli 1945, Vt Pärn, Краткая историческая справка.

¹³⁰ N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi käskkiri, 28. juuni 1945, – Eesti rahvas Nõukoguse Liidu Suures Isamaasõjas: dokumente ja materjale, 615; Larin, 232–235.

¹³¹ Список офицерского состава 118 гв. эст. стр. Таллинск. Красн. Дивизии подлежащих увольнению в запас Кр. Арм., ERAF 1.61.1, 48.

¹³² ENSV relvastatud jõudude ministri kaardiväe kindralleitnant Pärna ettekanne nr 47/2407/46 ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Veimerile, 24. juuli 1946, ERAF 1.4.35, 1.

kuulusid pikenduse saajate alla veel umbes 1000 inimest kvalifitseeritud tööjõuna. Kokku sai seega pikenduse umbes 50 protsenti Eestis olevast aastakäigust. Veel oli arvestuses 480 kutsealust, kes olid sündinud 1926. aastal. Need kõik loodeti saata 41. kaardiväe laskurkorpusele täienduseks. NSV Liidu kaitse rahvakomissaril paluti kõik mehed aastakäikudest 1926 ja 1927 jätta Eestisse ning saata eesti korpusesse. Lisaks paluti korpusesse saata teistes Punaarmee väekoondistes teeninud eestlastest rea- ja seersantkoosseis.¹³³

6. mail 1946. aastal 41. Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpus likvideeriti Nõukogude Liidu relvajõudude kindralstaabi otsusel.¹³⁴ Eesti rahvusväeosi aga päriselt ei kaotatud. Eestisse jäeti 118. kaardiväe laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Johan Lombak. Diviis asus Kloogal, staap oli Tallinnas.¹³⁵ 118. kaardiväe laskurdiviis päris ühtlasi korpuse kaadripuuduse. Detsembris 1946 kandis diviisiülem kindralmajor Lombak ette, et seoses demobilisatsiooniga oli diviisis komplekteerimata 1575 rea- ja seersantkoosseisu kohta. Et diviisis oli iga päev hõivatud majandustööde, vahtkondade jms-ga veel ligi 1700 inimest, jäi diviisi väeosadesse päevas umbes 1400 sõdurit. Need asjaolud takistasid sõjalist väljaõpet. Lombak juhtis tähelepanu sellele, et laskurrood koosneb rühmadest ja jagudest ning kui kohal oli kuni kümme sõdurit, ei saanud seda kuidagi roodu väljaõppeks pidada.¹³⁶

1947. aastal reorganiseeriti 118. kaardiväe eesti laskurdiviis 22. Tallinna Üksikuks Kaardiväe Laskurbrigaadiks. Reorganiseerimine pidi olema lõpetatud 20. märtsiks 1947.¹³⁷ Brigaadiülemaks määrati kaardiväe

¹³³ ЕКР КК I секретари Каротамме kiri N. Liidu kaitse rahvakomissarile armeekindral Bulganiinile, 16. november 1945, ERAF 1.3.439, 112.

¹³⁴ Kindralstaabi direktiiv nr opr/1/107, 6. mai 1946; 10. kaardiväearmee juhatuse käskkiri nr 00780, 12. mai 1946, Vt Pärn, Краткая историческая справка.

¹³⁵ 118. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipulise Laskurdiviisi poliitosakonna ülema kaardiväe alampolkovnik Arnold Raua kiri nr 0397 ЕКР КК I секретариле Каротаммеle, 4. juuli 1945, ERAF 1.3.442, 44.

¹³⁶ 118. kaardiväe laskurdiviisi ülema kindralmajor Lombaku ettekanne nr 004454 ЕКР КК I секретариле Каротаммеle „Докладная записка о необходимых мероприятиях по укомплектованию Эстонской Гв. Стр. Див.“, 18. detsember 1946, ERAF 1.4.54, 33–36.

¹³⁷ 22. Tallinna Üsiku Kaardiväe laskurbrigaadi ülema kaardiväe kindralmajor Karl Allikase kiri ЕКР КК I секретариле Nikolai Каротаммеle, 8. märts 1947, ERAF 1.5.20, 36.

Nõukogude armee 118. eesti laskurdiviisi eesti ohvitserid külaneidudega Jägala lähisel. 1950. aastate esimene pool. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

kindralmajor Karl Allikas ja poliitosakonna ülemaks kaardiväepolkovnik August Pusta. Koosseisuks nähti ette 2486 sõjaväelast ja 47 vabapalgalist, kokku 2533 inimest. Suurtükke ja miinipildujaid oli brigaadis 86, autosid 184, hobuseid 168, tanke (keskmisi) 21, iseliikuvaid suurtükke 12.

Leningradi sõjaväeringkonna vägede juhataja kaardiväe kindralpolkovniku Dmitri Gussevi korralduse järgi dislotseerus brigaad Tallinnas ja allus 10. kaardiväearmeele. 1947. a mais oli brigaadi koosseisus 2366 inimest, neist 448 ohvitseri. Eestlased moodustasid brigaadi koosseisust kolm neljandikku. Struktuuris oli kolm laskurpataljoni, suurtükiväepolk, üksik tankitõrjepatarei, üksik õhutõrjepatarei, üksik tanki- ja iseliikuvate

*Nõukogude armee
118. eesti laskurdiviisi
nooremleitnant
Rein Männi
demineerimistöodel.
Eesti Sõjamuuseum –
Kindral Laidoneri
Muuseum*

suurtükkide pataljon, üksik mootorratturite rood, üksik siderood, üksik sapöörirood ja seersantide kool.¹³⁸

1951. aastal formeeriti 22. Kaardiväe Eesti Üksik Laskurbrigaad uuesti ümber 118. Kaardiväe Eesti laskurdiviisiks. Diviisi staap asus Tallinnas ja sõjaväelinnakud Keilas, Narvas, Jõhvis ja Jägalas. 1956. a märtsis oli Eesti diviisi koosseisus kolm laskurpolku (369., 371., 373.), kaks suurtükipolku (257., 483.), tankipolk (164.), sidepataljon, sapööripataljon, tankitörje-

¹³⁸ 22. Tallinna Üsiku Kaardiväe Laskurbrigaadi ülema kaardiväe kindralmajor Allikase ettekanne EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele, 7. märts 1947, ERAF 1.5.20, 31–35.

divisjon, õhutõrjedivisjon ja väiksemad üksused. Diviisiülem oli kindralmajor Karl Allikas. Komplekteeritud oli umbes pool koosseisujärgsest isikkoosseisust.¹³⁹

5. märtsil 1956 puhkesid Tbilisis rahutused, kus protesteeriti Jossif Stalini kuritegude avalikustamise vastu. Et Georgias asunud georglaste rahvusdiviis keeldus kaasmaalaste vastu välja astumast, saadeti rahvast „rahustama” Nõukogude armee üksused.¹⁴⁰ Seejärel vaadati üle Taga-Kaukaasia liiduvabariikides ning Eestis, Lätis ja Leedus olevate rahvusväeosade (kokku kuus diviisi) otstarbekuse küsimus ja 18. märtsi 1956 NLKP KK Poliitbüroo otsusega saadeti rahvusdiviisid laiali.¹⁴¹

1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses saadeti hulk eesti noormehi Nõukogude armee sõjakoolidesse ja neile lubati teenistuskohta rahvusväeosades Eestis. Pärast rahvusväeosade likvideerimist läks osa nendest erru, osa jätkas teenistust teistes Nõukogude armee väeosades, osa leidis rakenduse Eestis tsiviilkaitsesüsteemis või sõjakomissariaatides. Puuduvad andmed selle kohta, kui suur oli diviisi isikkoosseis likvideerimise hetkel ja kui palju oli neist eesti päritolu sõjaväelasi.

Kokkuvõtteks

Eesti rahvusväeosad Punaarmee koosseisus tegutsesid aastatel 1940–1956. Asjaolud, kuidas nimetatud üksustesse teenima satuti, olid erinevad.

Esiteks, mehed, kes teenisid 1940. aastal Eesti kaitseväes sundaega, ning enamik kaadriohvitseri ja -allohvitseri võeti 1940. a augustis tehtud

¹³⁹ Hanno Ojalo, „Eesti rahvusväeosa likvideerimine,” – Korpusepoisid, 220.

¹⁴⁰ 1956. aasta Gruusia sündmuste kohta vt Мурад Алашвили, „Цветы у мемориала жертвам 9 марта 1956 года,” <http://www.svobodnaya-gruzia.com/miscell/?p=19-20/07>, 9. aprill 2008, ei ole enam kättesaadav; Сергей Берез, „Кризис коммунистического движения,” http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4739000/4739252.stm, 18. märts 2011; Сергей Резник, „При Хрущеве просталинские демонстрации разгоняли сталинскими методами,” <http://voanews.com/russian/archive/2006-03/2006-03-18-voa4.cfm?CFID=27761744&CFTOKEN=94076482>, 18. märts 2011.

¹⁴¹ Vt Rein Värk, „Rahutused Gruusias: otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest,” – XX sajandi kroonika, 2. osa, 17.06.1940–31.10.1961, toim ja koost Allan Kasesalu ja Kristin Aasma (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004), 426–427.

ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsusel ja kaitse rahvakomissari käskkirja alusel 22. territoriaalkorpusena Punaarmee koosseisu (sama käskkiri sätestas ka Läti ja Leedu sõjaväe ülevõtmise). Need, keda polnud erru saadetud, demobiliseeritud või arreteeritud, viidi Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel puhkenud sõja alguses Venemaale ning nad võitlesid 1941. a suvel ja sügisel Loode-Venemaal.

Teiseks, kutsealustena või reservväelastena 1941. aasta juulis ja augustis Punaarmeesse võetud ja Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud mehed, kes 1941/1942. a talvel tööpataljonides ellu jäid, jõudsid 1942. aastal ja hiljem 8. eesti laskurkorpusesse. Sinna saadeti ka need 22. territoriaalkorpuse võitlejad, kes 1941. aasta lahingutes ellu jäid, üle ei jooksnud või vangi ei langenud.

Kolmandaks, mobilisatsiooniealised mehed, keda 1941. aastal Punaarmeesse mobiliseerida ei suudetud ja kes sattusid kas vabatahtlikult, poolsunniviisiliselt või mobilisatsiooni korras Saksa armeesse, lisaks tuhanded Soome põgenenud mehed, kes ei soovinud sõdida ei Punaarmees ega sakslaste poolel ning astusid vabatahtlikult Soome armeesse. Osa nendest, kes Eestisse jäid ja oma „karjääri” Saksa ja/või Soome relvajõududes või Omakaitstes varjata suutsid, mobiliseeriti 1944. ja 1945. aastal samuti Punaarmeesse või läks sinna rohkem või vähem vabatahtlikult „varjule”.

Neljandaks, mehed, kes olid 1941. aastal sõjaväkke võtmiseks liiga noored ja kes võeti alates 1944. aastast Punaarmee eesti rahvusväeosadesse.

Okupeeritud territooriumi elanike õigusi kaitses rahvusvaheline sõjaõigus. Teise maailmasõja alguses kehtinud rahvusvaheline sõjaõigus töötati välja Haagi rahukonverentsidel, kus võeti vastu üle kümne sõjapidamist ja tülide rahumeelset lahendamist reguleerivat konventsiooni. Haagi konventsioonide süsteemis on üks tähtsamaid 18. oktoobril 1907 vastu võetud IV konventsioon „Maasõja seadustest ja tavadest”, mis sätestab, missugustele tingimustele peavad vastama legitiimsed võitlejad, kuidas tuleb kohelda sõjavange ja haavatuid, missugused võitlusmeetodid on lubatud, missugused mitte. Eesti õigusliku staatuse seisukohalt pakuvad huvi eeskätt 1907. a reeglistiku kolmanda osa sätted, mis reguleerivad

okupeeriva võimu pädevust okupeeritud territooriumil.¹⁴² Teises maailmasõjas ja sellele järgnenud ajal rikuti tol ajal kehtinud rahvusvahelist õigust korduvalt ja seda tegid kõik võitlevad pooled. Kuid Nürnbergi ja Tokyo sõjatribunali hinnangul olid kõik tsiviliseeritud rahvad Haagi konventsiooni reegleid tunnustanud ning olid deklaratiivsed sõja seaduste ja tavade suhtes. Seega ei muutnud Haagi reeglite sage rikkumine Teises maailmasõjas neid reegleid õiguslikult kehtetuks. Haagi IV konventsiooni lisa rõhutab, et okupeeritud riigi kodanikke ei tohi sundida teenima okupeerija relvajõududes ega sundida vaenulikule võimule vannet andma (art 23, 45).

Haagi IV konventsiooni täiendab ja täpsustab 21. aprillist 12. augustini 1949 Genfis toimunud diplomaatilisest konverentsist osa võtnud riikide täievoliliste esindajate poolt alla kirjutatud tsiviilisikute sõjaaegse kaitse konventsioon (12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon), mille 51. artikkel ütleb järgmist „[---] Okupeeriv riik ei või sundida kaitstud isikuid teenima oma relvajõududes või nende abiteenistustes. Mis tahes surve ja propaganda vabatahtlikuks värbamiseks on keelatud. [---]”¹⁴³

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

495 Sõjavägede Staap

515 1. Diviisi Staap

521 3. Diviisi Staap

524 4. Diviisi Staap

527 Merejõudude Staap

R-1 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

¹⁴² Vt Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>, 18. märts 2011.

¹⁴³ Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse 12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=79260>, 18. märts 2011.

- R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei
- R-328 Punaarmee 22. Eesti Territoriaalkorpuse 180. Laskurdiviisi 42. Laskurpolk
- R-329 Punaarmee Eesti Territoriaallaskurkorpuse 182. Laskurdiviisi Staap
- R-358 Eesti Omakaitse Peavalitsus

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- 1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
- 63 Punaarmee 8. Eesti Laskurkorpus
- 78 7. Eesti Laskurdiviis
- 79 249. Eesti Laskurdiviis
- 80 1. (63.) Eesti Tagavara Laskurpolk
- 9607 Karotamm, Nikolai – poliitik ja majandustegelane
- 5SM 118. Eesti Kaardiväe Laskurdiviisi vastuluure osakond

Toronto Ülikooli Tartu College

ZEV koondaruanne. Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941

Õigusaktid

Eesti NSV Teataja 1944, 1945

Riigi Teataja 1940

Riigi Teataja. „Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse 12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon.” 18. märts 2011. <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=79260>

The Avalon Project at Yale Law School. „Laws and Customs of War on Land (Hague IV), October 18, 1907.” 18. märts 2011. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>

Kirjandus

Ant, Jüri. *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999

Aru, Karl ja Paulman Fjodor. *Meie kindral*. Tallinn: Eesti Raamat, 1984

Bower, Tom. *Punane ämblikuvõrk: M16 ja KGB nupumehed*. Tallinn: Ersen, 1998

Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне. 1941–1945, в трех книгах. Составители: К. Л. Орлов и др. Рига: Лиесма, 1966–1967, 1969

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn: Mats, 1995

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudema vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoim Leonid Lentsman, toim Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1971

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 2. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudema täieliku vabastamise ja sõja võiduka lõpuleviimise eest aastail 1944–1945. Peatoim Leonid Lentsman, toim Boriss Tamm. Tallinn: Eesti Raamat, 1977

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale. Peatoim Ilmar Paul. Tallinn: Eesti Raamat, 1975

Eestlased tööpataljonides 1941–1942. 1. raamat. Mälestusi ja dokumente. Koostanud Urmas Usai. Tallinn: Olion, 1993

Hiio, Toomas. „Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944.” – *Löögiüksus „Admiral Pitka”, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944” ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, koost Toomas Hiio, 24–37. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2008

Иринархов, Р. *Прибалтийский особый...* Минск: Харвест, 2004

Kaasik, Peeter. „Disbanding of the Estonian army and military establishments.” – *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 143–161. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006

Kaasik, Peeter. „Estonian national units in the Soviet Army.” – *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 83–94. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009

Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942.” – *Estonia 1940–1945*, 885–908

- Kaasik, Peeter. „Kaitseliit ja selle likvideerimine.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. Peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu, 321–352. Tallinn: S-Keskus, 2010
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in Northwestern Russia in 1942–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 909–926
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from Summer 1945 in Estonia.” – *Estonia 1940–1945*, 1001–1018
- Kalberg, T. „Pärast Eesti sõjaväe likvideerimist.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos*, toim Richard Maasing jt, 215–218. Stockholm: EMP, 1956
- Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007
- Larin, Peeter. „Eesti sõjamehed tööpataljonides”. *Aja Pulss* nr 13 (1988), lk 14
- Larin, Peeter. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941–1945*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962
- Leetma, Meinhard. *Sõjas ja ikestatud Eestis*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1979
- Luts, Alfred. *Heitluste keerises*. I–II. Stocholm: Välis-Eesti & EMP, 1975, 1976
- Maasing, Richard. „Riigikaitse hävitamine.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos*, toim Richard Maasing jt, 211–214. Stockholm: EMP, 1956
- Mang, Karl. „Eesti Rahvaväe loomine 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni käigus.” Kandidaaditöö, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1971
- Maripuu, Meelis. „Küüditamine Eestis 1941. aasta suvel.” – *1941. aasta Eestis, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6 (2006), 55–68. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007
- Мельтюхов, Михайл. *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941 (документы, факты, суждения)*. Москва: Вече, 2000
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces.” – *Estonia 1940–1945*, 825–876

- Noormets, Tiit. „Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 2* (2002), koostaja Leho Lõhmus, 27–52. [Viimsi]: Laidoneri Muuseum, 2003
- Nõmm, Toe. „22. Eesti territoriaallaskurkorpuse aastail 1940–1941.” *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* nr 1 (1990)
- Nõmm, Toe. „22. territoriaalne laskurkorpuse sõjas 1941.” – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. Eesti territoriaalkorpuses ja 8. Eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas 1940–45*, koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2007
- Ojalo, Hanno. „Eesti rahvusväeosa likvideerimine”. – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. Eesti territoriaalkorpuses ja 8. Eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007
- „Olukord punasel poolel ja Eesti sõdurite ületulek.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine*, toim Richard Maasing jt. 164–169
- Pajur, Ago. „Eesti kaitseväge lammutamine.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. Peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu, 233–261. Tallinn: S-Keskus, 2010
- Pajur, Ago. „Kaitseväge reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. 262–320
- Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний 1919–1952 каталог в трех томах, т. 3, 1940–1952. Тоим Г. М. Адиебеков jt. Москва: РОССПЭН, 2001
- Purre, Arnold. „Eesti sõduri murepäevad.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine*, toim Richard Maasing jt. 170–177. Stockholm: EMP, 1957
- Pärn, Lembit. *Sõjakeerises*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968
- Raig, Eduard. *Fakte ja mälestusi*. Võru: Täht, 1997
- Roberts, Geoffrey. *Stalin's wars: from World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven, London: Yale University Press, 2006
- Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль, 1940–1953*. Москва: РОССПЭН, 2008
- Tannberg, Tõnu. „Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel.” – *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa*

arengute kontekstis, koostanud Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised (*Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*) 15 [22], 225–272. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007

Tšapenko, Aleksander. „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. territoriaalseks laskurkorpuseks.” – *1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6/2006, toim Toomas Hiio, 39–50. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007

Velikije Luki in memoriam. Koost Viktor Boikov. Tallinn: Olion, 1992

Veskimägi, Kaljo-Olev. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega*. Tallinn: Varrak, 2004

Värk, Rein. „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest.” – *XX sajandi kroonika*, 2. osa, 17.06.1940–31.10.1961, toimetanud ja koostanud Allan Kasesalu, Kristin Aasma, 426–427. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004

Internet

BBC RUSSIAN.com. Берез, Сергей. „Кризис коммунистического движения.” 18. märts 2011. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4739000/4739252.stm

Рабоче-крестьянская Красная Армия РККА. 18. märts 2011. <http://rkka.ru/handbook/doc/pnko-170840.htm>

Svobodnaya-Gruzia.com. Алашвили, Мурад. „Цветы у мемориала жертвам 9 марта 1956 года.” 9. märts 2008, ei ole enam kättesaadav. <http://www.svobodnaya-gruzia.com/miscell/?p=19-20/07>

VOANews.com. Резник, Сергей. „При Хрущеве просталинские демонстрации разгоняли сталинскими методами.” 18. märts 2011. http://voanews.com/russian/archive/2006-03/2006-03-18-voa4.cfm?CFID=27761744&CF_TOKEN=94076482